

ШЫН

**1925 чылдың август
31-де үнүн эгелээн**

Шийтгэл-политиктиг содун

Найысылал Кызылдың төрүттүнгөн хунунде

САЙЗЫРА-ЛА, ЧЕЧЕКТЕЛ-ЛЕ, ЫНАК ХООРАЙЫМ!

Сентябрь 10 — найысылал Кызыл хоорайның хүнүн чон динмиттиг байрлап эрттирген. Дээрнин динде хир-даа чок, магалыг-каан хүн болган. Хоорай хүнүн ле кызылчылар эвес, агаар дас безин өөрүшкү-маңайлыг аас. Кызыл хоорайны, оон улуг туушкуннар, байырлалдар деглээри төөгүлүг Арат шөлүн аңгызындан-даа артык байырдан-шинчи киир каастап шимзэн. Эртегинин 10 шак четпээнде-каас-коя, байырлал шинчилиг инген, арыннарында өөрүшүн хүлүмзүрүү долган, каткытуг, чугаа-сооттуг чон шөлгөтүп эглезэн. Бичи уругларның илин өөртүрү-биле янзы-бүрү акционнарны база тургускан. Эйн иштинде шимчеп чоруп улуг шарлар иштинче кирип, аайы-биле долганып, орукту индир халдып турар поездиге улуп, ааа-ааазынче холдарын п, чайганыышка сеткил хандырынип, уруглар каткы-хөглүг, ок-ла чоруп турлар. А чымчак, рүп каан бичи хоорайжы-аа шурап, маңнаары чүден к солун.

Бөдө тургускан сценаның
ында хүндүлүг олуттарны
лдың хүндүлүг хамаатылары,
айны тургусчурунга канчаар-
ажок улуг үлүг-хуузун киирген
уннар, энелер, улуг назылыг
эзлелкен.

Ак-көк чараш Тывавыстың
лдын чүрээ Кызылывыс —
зий дилтиң төвү болган
үндүткелдиг хоорайывыс—
чарлакчының өткүт үнү
анчыг чаңгылары берди. Оон-
е кады диңмиттиг хөгжүм
лганнарны сорук кирип,
рлыы-биле ырлай берди.
ла-11 шаке турда найысылал
лдың 97 чылынга турсаат-
парад-чыскаал эгелээн. Тыва
убликаның Национал музе-
ден тура шуужуп келген
алды ТР-ниң Чазааның үрер
ум оркестри Тимур Дулушка
аткан бо мурунап келдиер. Ук-
стр ТР-ниң Чазааның Даргазы
бан Кара-оолдуң доктаалы-
2008 чылда тургустунуп,
нун ажилын эгелээн. Амгы
лар — Россия болгаш деле-
ергелиг конкурстарың тии-

Кызыл хоорайның мэриясының өөредилге болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле департаментизиниң начальнигиниң хүдээлгезин күүседип турар Нина Потапова хүндүлүг аалчылары-биле.

лекчилери, лауреаттары. Дараа-
зында №15 школаның барабанчы-
лары каас-коя идик-хевин кеткен
чоруп орлар. Барабаннарын
хөгжүм аялгазы-биле чүүлдештир
кагарга, чыылганнарның тура
соруу, хей-аьды улам көдүрүлген.
Олар — парад-чыскаалдың доктаа-
мал киржикчилери. Үш дугаар
колоннада Тыва Республиканың
болгаш Кызыл хоорайның баш-
тыңнары, удуртукчулары холда-
рында янзы-бүрү өңнерлиг шар-
ларны, кожааларны туткан
өөрүшкү-маңнайлыг үнүп келди-
лер. Тыва чуртувусту, ооң төвү
болган хоорайывысты бурунгаар
сайзырадып, чоннун чаагай чоруу,
ооң бедик тура-соруу дээш байгы
күжүн харамнанмайн өргүп, кызыл
ажылдал чоруур кижилер дээрге-
ле — ТР-нің Чазааның Даргазы
Шолбан Кара-оол, Күрүне Дума-
зының депутады, төрзэн Тывазы-
ның төлептиг кызы Лариса Шойгу,
ТР-нің Дээди Хуралының (парла-
ментизинин) Даргазы Каң-оол
Даваа, Кызыл хоорайның мэри

Владислав Ховалыг, Кызыл хоорайның баштыңы Виктор Тунев болгаш өскелер-дир. «Кызыл-төөгүлүг хоорай» парад-чыскаалга янзы-бүрү ажилчы коллективтер бүдүрүлгелер, албан черлери, школар киришкен. Кызыл хоорайның тургускан төөгүзүн, ону ооң мур-нунда кандыг аттар-биле адап турганын, Кызыл дээрге Азия диптиң чиге төвүндө турар кезээде аныяк-чалыы, кезээде көрүштүг чараш, келир үези кайгамчыктыг улуг хоорай дээрзин чарлакчы чонга тайылбырлап турар үеде Тываның Виктор Көк-оол аттыг театрының, филармонияның арти-стери тоол маадырлары кылдыр кеттингилеп алган чонну хөгдөдип чорлар. «Дүңгүр», «Адыг-Ээрен» хамнар нитилелинің төлээлери йөрээл сөстөрүн чугаалап, чонга буян-кежикти күзеди. Ол ышкаш Тывада аңгы-аңгы диаспораларның төлээлериниң чыскаалга киришке-ни онзагай солун. Олар боттары-ның национал хевин чоргаарал-биле кедип алган, хөйгө катчып, өөрүп

турдулар. Бо чылын эң-не онзагай, эң-не чараш болган чүүл — душтук кыстарның чыскаалга киришкени. Ооң мурнунда душтук кыстар эр эштери-биле кады киржип турга болза, бо чылын боттары бүзүрелдии-биле арат-чонну кайгаткан. Олар өөрүшкүлүг, аас-кежиктиг «бистиң өөрүшкү-маңнайывысты катай үлежиңер» дээнзиг думаалайларын кадал, ал пластьерин көрүштүү-биле кеткен чоргаар, кертеш бazyп чорлар. Удавас ава боор деп барган аныяк душтук кыстарны онза хүндүткел-биле магададым. Ада-ие болуру дээр-ге-ле — кончук улуг харысалга. Бо аныяк иелер болур кыстарны көөрүмге, келир үеде чаңгыс эвес хөй ажы-төлдүн авалары болур дээрзи илден болду. Оларның карактары чырык, кылажы бүзүрелдиг, аас-кежиктиг, чедимчелиг амдыралга бүргеткени моон-на көскү.

Дараазында ажилчы, чога-
дыкчы коллективтер: Аныак кө-
рукчүнүн театры, Карате-до
федерациясы, Россияның почта
албаны, үндүрү албан чери,
хоорайның бүгү школары,
Тываның күрүне университети,
ортумак өөредилге черлери,
«Чаңгыс демниг Россия», «Ком-
мунистиг партия» Россияның
политиктиг партияларының Тывада
регионалдыг салбырлары дээш,
оон-даа өскелер шуужуп-ла тур-
лар. Тываның күрүнениң телера-
диокомпаниясы «Тыва» бо чылын
байыр-чыскаалга бир дугаар ки-
ришкен. «Тыва» телерадиоком-
паниясы тургустунганындан бээр
бо чылын 75 чыл оюн демдеглен
эрттирил турар.

Эң-не кысказы-
биле

**СОҢГУЛДА
БЮЛЛЕТЕНЬНЕРИН
ЧАА АРГА-БИЛЕ**

Күрүнө Думазынче соң-
гулдаларга Тыва Республика
соңгулда бюллетеньнери-
биле ажилдың комплекзин
ажылгаар.

Ындык комплекстерни (СБАК) республиканың он соңгулда участоктарына, оларның тозун—Кызыл хоорайның участоктарына, чаңгызы—Кызыл кожуунун төвү Каа-Хем суурга тургузар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Болат-оол Ондарның тайылбырлааныбиле аларга, амгы үениң ол дериг-херекселин ажыглаан чорук бадылаашкыннар соонда соңгулдаларның түннелдерин соңгулда комиссиязының кезигүнеринин киржилгези барык чокта, дораан алыр арганы бээр. Ол «баштыг» машина хамык ажылды боду күүседир: бюллетень бүрүзүнде кирген медээлерни «номчуур», кандидат бүрүзү дээш берген бадылаашкыннарның санын үндүрер болгаш протоколун долдургаш, бериптер.

ОРУКТУҢ ШЫНАРЫН КӨРГЕН

Бо чылдың сентябрь 8-те
Каа-Хем кожуунче ажилчын
сургакчылаашкын-биле
чорааш, Тывааның Баштыңы
Шолбан Кара-оол Кызыл-Са-
рыг-Сеп аразынын үрөлген
орунун септелгезин көргөн.

Ол орукту Кызыл-Даштыгның полиметалл рудаларын шингээдиг турар кыдат «Лунсин» компаниязынын улуг хемчээдиг чык сөөртүр автомобильдері үрзэн. Ийи участок дыка үрелген, ону сүтээрин, анаа акша-хөреңгини тустайлаарын республиканың Орук-транспорт болгаш харылзаа яамызы «Лунсиннің» удуртулгасындан негзэн. Ол компания амдыызында 2 млн. рубльди берген. Ол акша-биле Саяр-Септиң орук участогу болгаш «ДСТ» компания септелге ажылдарын чорудуп турар. Ооң шынаарга хамаарыштыр Шолбан Кара-оол орукчуларны чемелзэн.

«Септелге ажалдарын багай кылдыр кылып турары шуут көскүдүр. Олче хоюг элзетин теп кааны илден чүве ышкажыл»—деп, Чазак Даргазы чугалаан. Септелгини шыңгыи контролга алырын республиканың автомобиль орук эргелелинге дааскан.

Ол аразының оруунга асфальт салырынга Тываның Чазаа 5 млн. рубльди тускайлаарын көрүп турар.

ТР-нің албан-еузунун сай-
тызындан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы база Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери Тыва Республиканың Улустуң хөөмейжизи

Алдын-оол Дакашович
СЕВЕКТИН

аар аараанының түннелинде
мөчээни-биле холбаштыр ханы
кажыыдалын төрелдеринге
болгаш чоок кижилеринге
илереди түр.

Душтук кыстар байырлалды улам каастаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

САЙЗЫРА-ЛА, ЧЕЧЕКТЕЛ-ЛЕ, ЫНАК ХООРАЙЫМ!

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Ийи хемниң белдиринде,
Дөгээ дааның баарында
Арат-чонун бодараткан

Буяныгы-ла Кызылывыс — бо

сестериниң соонда чарлакчы Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолду байыр чедирип, чүве чугаалаары-биле сцена-же чалаан. Бөгүн Азий диптин төвүндө чараш хоорайывыстың 97 чылын демдегеп турар-дыр бис. Төгү талазы-биле үе кыска, ынчалза-даа кызылчыларга ол — улуг болушкун. Бо дээрже бистиң кайгамчыктыг күш-ажылчы хоочуннарывыстың ачызында мындыг улуг, өөрүшкүлүг байырлалды эрттирп турар-дыр бис деп, Шолбан Валерьевич чугаазының эгезинде демдеглээн. Кызыл хоорай — эң аныак найысылал-дыр. 2014 чылда юбилейлиг онзагай ийи байырлалды — Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылын болгаш бистиң найысылалывыстың 100 чыл оюн демдегеп эрттирер бис. Ынчангаш хоорайывысты эге баштай тудуп тургускан тудугжуларывыска, биске, аныак-өскенге, келир үениң салгакчыларыга, хоорайы чараш-чаагай кылдыр арттырып, кадагалап берген хоочуннарывыска, улуг назылыгыларывыска сеткилим ханызындан четтиргенимни илередир-дир мен. Сөөлгү чылдарда Кызылдың чурттуң регионнары, даштыкы күрүнелери-биле экономика, культура талазы-биле харылзаалары, кады ажылдажылгазы улам сайзырап, калбарып орат. Найысылал — үлет-пүрүн, культураның, өөредилгениң улуг төвү. Ол ышкаш спорт база сайзыралды ап, бистиң спортчуларывыс чаа-чаа чедишкinnerлиг болуп турар дээрзин Шолбан Кара-оол онзагайлап демдеглээн. Ол чугаазын төндүрүп тургаш, республикавысты, хоорайывысты улам чечектелдирип, аңаа ынак болуп, аныак өг-бүлелер тургустунуп, бичии чаштар төрттүнүп,

Аныак салгал.

чоннуң бай-шыдалдыг, чаагай чоруун, келир үеже бүзүрелин быжыктырып, чуртувусту моон-даа соңгаар улам сайзырадыры дээш демниг болуулар деп, Чазак Даргазы чыылганнары хей аът киригеш, — «Ура!» — деп сорук кирип кыйгыраарга, чон «Ура-а!» деп каттышкан.

Күрүне Думазының депутады Лариса Шойгу кызылчыларга сагыш-сеткили сергек, омак болурун, киж бүүрү тодуг-догаа чурттаарын, быжыг кадыкшылды күзүз. Кызыл-кайгамчык хоорай. Бо мээң чашкы, аныак-чалыы үелеримниң хоорайы-дыр дээрзин Лариса Күжүгетовна чоргаарал-биле демдеглээн. «Төрзүн хоорайым, оон алдарлыг кижилери ам мында силерниң мурнуларда турарым ышкаш кылдыр, мени кижизидип, өстүрүп каан. Бо хүн төгүлүг байырлалды чаңгыс чер-чурттугларым силерниң-биле байырлап эрттирп турарым, байыр-чыскаалда кирип турарым. — ол менээ канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү-дүр, ынчангаш чараш хоорайывысты моон-даа соңгаар

сайзырадып, улам аныаксыдып чоруулар!» — бо сестерниң соонда адыш часкааш-кыннары диңмители берди. Лариса Шойгу чонга дараазында өөрүнчүг медээлерни дыңнатты. Ол мэр Владислав Ховалыгга Кызыл хоорайының төгүзүнүң дугайында фотоальбомну тывыскаш: «Бо альбомну Сергей Шойгу-биле кады улуг өөрүшкү, чоргаарал-биле кылып үндүрдүвүс. Бо альбомну чүгүле 1960 чылдарга че-

дир кылган бис, оон ырай аныак-өскөн боттарының көрүжү-биле улаштыр кылып доозар дээрзинге идегээр-дир бис» — деп чугаалады. Ол ышкаш сенатор Алексей Пиманов-биле ажылдап кылган Тываның күрүне университетиниң студенттеринге 12 депутат стипендиязын сөннээн. Эң эки өөренип турар студенттер бодунуң стипендия акшазының кырындан немей депутат стипендиязын база алыр. Ол ышкаш Лариса Шойгу школа назы четпээн өөредилге албан черинге ойнаар бүрүн дерг-херекселди берген. Кайы уруглар садынга бээрин мэрия боду шийтирлээр.

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа, Кызыл хоорайының баштыгы Виктор Тунев болгаш мэр Владислав Ховалыг кызылчыларга байыр чедирип, чүве чугаалаанының соонда, Россияның эртемнер академия-зының Сибирь салбырының бойдус курлавыр комплекзиниң шүңгээдип алырының Тыва институтунун директору, эртемден Владимир Лебедевке болгаш «Кызыл-чылыг» КУБ-туң хоочуну Петр Дарачыга

«Кызыл хоорайының хүндүлүг чурт-такчылары» деп шынзылга бижиктерни байырлы-биле тывыс-кан. Кызыл хоорайының буяныгы, онза хүндүткелдиг кижилери көвү-деп, аныак-өскенге арга-дуржул-газын дамчыдып, оларга үлегер-чижек бооп чорзунам!»

Байыр чедирешишкinnerиниң соонда парад-чыскаалды кижикчилери чүзүн-бүрү чүс-чүс шарларны дээрже уждуп үндүрүп, оон-биле каттай ураалаан өөрүшкүнүң сестери чаңгыланы берди. Найысылалдың тургустунганындан бээр 97 чыл болган оюнга тураскааткан 97 деп каан бичии-бичии шарларны сүрлүү-биле дээрже ужутоккан.

Азий диптин төвү болган,
Аржаан сугларга бүзүзеткен
Аяс дээрде алдын хүн дег,
Авыралдыг хоорайывыс.

«Кызыл — төгүлүг хоорай» парад-чыскаалга ниитизи-биле 89 коллективтер киришкен. Аңаа эң-не чараш, эң-не демниг, эң-не хой кижилер киришкен коллективтерни шаңнап мактаан. Үшкү черни Кызыл хоорайының мэриязының культура болгаш, уран чүүл талазы-биле департаментизи ээлээн. Шаңналы — 10 муң рубль түнүг сертификаты. Ийги черге Кызылдың №9 школа-гимназиязы төлөпиг болгаш 15 муң рубльдин сертификатын алган. А ТР-ниң Национал музейиниң коллективи эң демниг чыскаалды көргүскеш, бирги черни ап, тиилеп үнген. Ук коллективке 20 муң рубль түнүг сертификаты тывыскаш. Кызыл хоорайының Төлээкчилер хуралының даргазының оралакчызы Раиса Күжүгеттин чугаалап турары-биле алырга, байыр-чыскаалга киришкен коллективтерниң демнин, киж санын болгаш бир-ле онзагай көргүзүгнү белеткеп алганын көөр. А келир чылын шаңналдар моон-даа шыырак боор.

Шаңнал-мактал соонда чоннуң четтикпейн манал турганы концерт-

даа эгелээн. Аңаа Кызылдың «Ивушка», «Фиеста» уруглар танцы-сам бөлүү болгаш өске-даа чогадыкчы коллективтер киришкен. Москва хоорайындан келгү аалчыларның, Тывада моол дикпораның төлээлериниң болгаш Красноярск крайының Ермаков районунун артистери концерт кирип, байырлалды улам аяшинчи кириген.

Ол үеде Виктор Көк-оол атты хөгжүм-шин театрының артың аллеяга «Кадыкшылдың алдызын» Кызылдың дүрген дуза чедер станцияның ажылдакчылары болгаш өске-даа янзы-бүтү мергежилдин эмчилери, ол ышка хоорайының эмчи колледжизиниң студентилери организааста күзүлдиг хамаатыларны хүлээп ханының базыышкынын, дензиз аарып турар черлерин хына кадыының байдалын шинчээ ылаңгыя улуг назылыглар аажо өөрүп, мындыг дузаны уда-даа организаастап турарын сүмел турдулар. Эмнелгеге оочур боор, а мында хары угда м адырның эмчилери чыгылып келг оочур-даа, хала-даа чок, магалы

Ол-ла хүн хоорайының аңгы-аңгы девискээрлеринге, ортумак өөрдилге черлеринге аныктар азынга стритболга (кудумчу кетболу) маргылдаа болуп эрте Кинода рэп ойнаар оолдар ы каш, маңнап-маңнап келг бөмбүктү шаараш сеткаже ки октап-ла турар. Бо оюнун дүрг анаа баскетболга бодарга, ша аңгы. ТКУ-нуң оюн шөлүн студентилер-биле каттай Шолб Кара-оол маргылдаага кирише Кайы-даа таланың күжү ден болг Оюн сөөлүндө Чазак Даргазы онзагай оюнну сайзырадыр студентилерден дилээш, тураска кылдыр чурукка тырттырышкан

Хоорай хүнү кезээкиниң шакта Азия төвүнге байырлал салют-фейерверги-биле до зулган.

Алдынай БАДЫХОН

Делгелгелер, садыг-саймаа

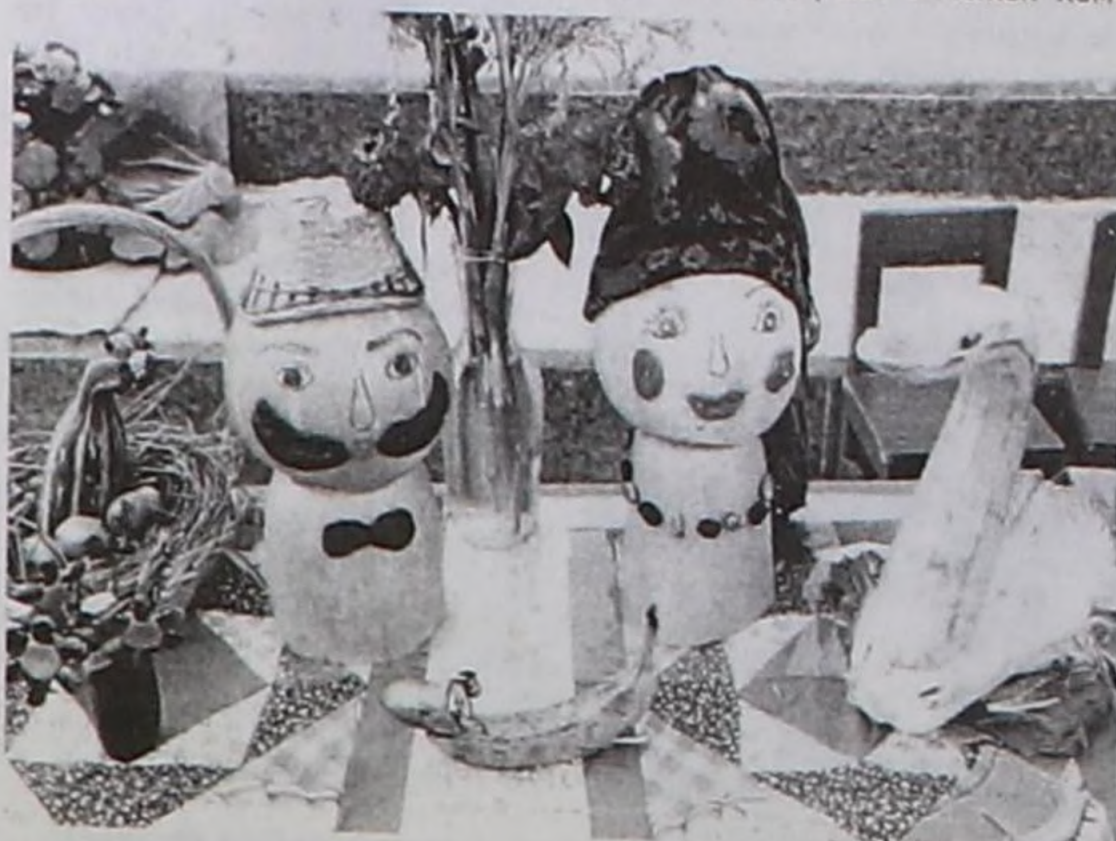
КУСКУ БОЙДУС ТЫВЫЗЫКСЫГ-ДАА, БАЙЛАК-ДАА...

Күс — дүжүт ажаалдазының бачым үези. Бо көдээ ишчилерге, чер ажылдыгларга, огородчуларга онзагай үелерниң бирээзи. Ынчангаш Кызыл хоорайының чагыргазы биле херээженнер эвилели Найысылалдың хүнүнге тураскааткан байырлалда алдын күстүң хайыралының делгелгезин организаастаары чаңчылчаан.

Бо удаа кызылчыларның тарып өстүргени чечектер, ногаа аймааның «Күскү вернисаж-2011» деп делгелге конкурсу чогаадыкчы езу-биле болуп эрткенин сонургап болур. Ийе, часпайн тур мен, чогаадыкчы дээнимде утка-ла бар. Ногаа болгаш чечек өстүрүкчүлери боттарының күш-ажылының түңнелин көргүзүрде анаа-ла ногаа аймаан делгеп салган эвес, оон кандыг-ла-бир дүрү, хевирни чогаадып кылып, харын-даа бодунуң онзагай көрүжү-биле ында кандыг дүрү көстүп чыдарын тайылбырлап кааны солун. Ынчангаш ол онзагай ажылдарны телефоннарында, аппараттарында тырттырып ап турарларны бо-ла көрүп болур. Ында чечектер-биле шимеп каастаан чараш кыстар платъези, Россияның болгаш Тываның күрүне туктарының хевирин, ногаалар аймаандан кылгалаан тоолчургу маадырлар, дириг амытаннар делегейинден янзы-бүрү амытаннарның дүрүлерин киж көргөш, күскү бойдус тывызыхсыг-даа, бай-байлак-даа, тодуг-догаа-даа-дыр деп түңнелге келир-дир.

Делгелге-конкурса Кызыл

хоорайың назы четпээн уруглар албан черлериниң, школаларының, № 2 божудулга бажынының коллективтериниң, дача ниитилелдериниң ногаажылары болгаш чечек өстүрүкчүлери эң-не идепкейлиг киришкен демдегеп онзалаары чугула. Бот-боттарынга дөмөйлөшпес ажылдарны делгеп, эң-не улуг деңзилиг ногаа аймаан — капуста, кабачок, картошка,

морковь дээн ышкаш ногааларның ховар дүжүдүн база делгеп сонургаткан. Оон аңгыда ногаажылар кыжын чиир кылдыр янзы-бүрү ногаалардан дузап консервалаарының чажыттары-биле кылгылаан чүүлдерни база делгеп салганы солун.

Ол делгелге-биле чергелештир Эки турачылар кудумчузунга уран шеверлерниң кылыгыларының делгелгези база эрткен. Ында чурраан чуруктар, ыштан чазаан эдилелдер, чинчи-шурудан дискен каасталгалар, дой-довурактан янзы-бүрү дүрүлөр дээш, чогаадыкчы ажылдарны делгээн. Бо делгелгеде солун чүве чүл дээр болза, мастер-класстарны чонга сонургатканы болур. Чижээлээрге, дойдан уран кылыглар мастери ол-ла дораан бичежек хем-

чээлдиг үер хөгжүмү кылырын сонургаан кижилерге өөредип турду. Ол аразында РФ-тин Күрүне Думазының депутады, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Лариса Шойгу, оон ТР-де дузалакчызы Марина Фирсова, Кызыл хоорайының мэри Вячеслав Ховалыг, Кызыл хоорайының Төлээкчилер хуралының даргазы — хоорайың баштыгы Виктор Тунев, Кызыл хоорайының Культура департаментизиниң начальниги Нелля Ховалыг баштаан делегация оон ажылдарын сонургап, бир кылыгга кайы хире үе эртерин, кандыг материал херегил дээш элээн үр чугаалашты. Л.Шойгунун эң-не сонургааны бир чогаадыкчы ажылды мастер белекке сөннеди.

Улуг-Хем эринде Советтиг Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң чоогунга көдээ ажыл-агый продукциязының садыглаашкын-ярмарказындан кызылчылар хергелээн чүүлдерин садып ап,

өөрүшкүлүг чанганнар. Ярмаркага чүгүле чаа сагган судун, чаа хөрөнгилээн тарагын, чаа чыгга кат-чимисти, чаа туткан балык-тарын, чаа өззүн мал ээдин садып турары-биле ол ылгалдыг. Ынчангаш таарымчалыг өртектер биле бодунуң күзүзүн аш-чечим ногааларын моон садып алыр арт бүрүн барын кызылчылар биле болгаш дыштаныр хүннү — садык лаашкын ярмарказын кызылчылар четтикпейн манаар апарганын ужуру ында.

Чоннуң сонургалдарын чаала алган шак-ла мындыг делгелге конкурстар, садыглаашкындан удаа-дараа болуп турар болза кызылчылар-даа, аалчылар-даа ону сонургап, оон онзагай чүүлдерни садып ап, өөрүшкү маңнайлыг артар дээрзи билдир гир.

Айлаң МОНГУШ
Чингис СААЯ-ның тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың девискээринге аң курлавырларын 2011 чылдың август 1-ден 2012 чылдың август 1-ге чедир аңнаарының лимиттеринин дугайында

"Аң курлавырларын камгалаар талазы-аңнаашкын дугайында болгаш Россия Федерациязының чамдык хоойлужулга тылаарының өскерилгелер кириеринин дугайында" Федералдык хоойлунун 24 чүүлүнүн кезинге, 2011-2012 чылдарның аңнаашкын кезинде аң курлавырларын хевирлерин аңнаарының лимитин Россия Федерация-наарының Бойдус курлавырлары болгаш эко-логия яамызы-биле 2011 ч. 07.20-де У05-15-1/0117 дугуржулгазынга үндезилээш, 2011 чылдың июнь 14-те Тыва Республиканың Бой-дус курлавырлары болгаш экология яамы-зының үндүргени "Күрүнениң экология экс-пертизанының эксперт комиссиязының үнелин бадылаарының дугайында" №53 каалыга дүүштүр доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге аң курлавырларын 2011 чылдың август 1-ден 2012 чылдың август 1-ге чедир аңнаарының лимиттерин бадылаар.

2. Тыва Республиканың девискээринде кирип турар аңнаар черлерге 2011 чылдың август 1-ден 2012 чылдың август 1-ге чедир аң курлавырларын аңнаарының квоталарын бо Чарлыктын 2-13 калсырылгаларына дүүштүр тодарадыр.

3. Бо Чарлыктын күөсүлдезинге контролю Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы В.И. Енданга дагзыр.

4. Бо Чарлыкты "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. В. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2011 чылдың август 1
№110

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының болгаш Чазаның Аппарадының тургузуунга өскерилгелер кириеринин дугайында

"Тыва Республиканың Чазаның Дарга-зын эрге-байдалының дугайында" Тыва республиканың Конституция хоойлузунун 7 пүнүн 4 кезең удуртулга болдургаш, доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2010 чылдың декабрь 7-де №231 чылдык бадылааны Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцелярия-зын болгаш Чазаның Аппарадының тургузуунун 13 пунктузунда "Тыва Респу-бликаның Чазаның Даргазының чөвүлек-тери — 2 кижиге;" деп сөстөр биле "Тыва Респу-бликаның Чазаның Даргазының чөвүлек-тери — 3 кижиге;" деп сөстөр биле

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазының, секретарының болгаш ажилдакчызының күш-ажыл төлевиринин дугайында

Тыва Республиканың "Тыва Респу-бликаның Хөй-ниити палатазының дугайында" Конституция хоойлузунун 27 чүүлүн удур-тулга болдургаш, Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының ажил-чорудулгазының көө хандырылганын акша-хөреңгини Тыва Республиканың үстүнде айыттыганын Конституция хоойлузунун 28 чүүлүн езугаар Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының болгаш Чазак Аппара-дының чарыгдалдар сметазында көрдүн-гө кичээнгейге алгаш, доктаадырым болза:

Тыва Республиканың Хөй-ниити пала-тазының даргазының, секретарының болгаш ажилдакчызының күш-ажыл төлевирини айың-дужаал шалыңындан (моон соңгаар — аңнаашкын дугайында), ай санының аңнаашкын дугайында төлевирлеринден туунар дээрзин бадылаар.

Тыва Республиканың Хөй-ниити пала-тазының даргазының, секретарының болгаш ажилдакчызының албан-дужаал шалың-ның хемчээлин бадылаар.

Тыва Республиканың Хөй-ниити пала-тазының даргазына, секретарына болгаш ажилдакчызына дараазында ай санының аңнаашкын дугайында төлевирлерин кылыр:

1. Нарыны, улуг күш негээри болгаш күш-ажыл беккергүчүлери дээш албан-дужаал шалыңының 50-ден 100 хуу чедир чыгандыг ай санының негээри; 2. Хөй чыл ажилдааны дээш албан-дужаал шалыңына ай санының негээри; 3. Ажилдакчызының аңнаашкын дугайында хемчээлге боттандыраар:

ажылдакчы	(хуузу)
тен 8 чыл чедир	10
тен 13 чыл чедир	15
тен 18 чыл чедир	20
тен 23 чыл чедир	25
3 чылдан өрү	30

ажылының түңнелин езугаар шаңнал (шаңнал акшаның хемчээлинде)

солугу.

2. Тургузуунун 14 пунктузунда "Тыва Рес-публиканың Чазаның Даргазының дузалак-чылары — 3 кижиге;" деп сөстөр биле "Тыва Рес-публиканың Чазаның Даргазының дузалак-чылары — 2 кижиге;" деп сөстөр биле солугу.

3. Бо Чарлыкка үндезилеттинген немелде чарыгдалдарны Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы чогуур үезинде акшаландыраар.

2. Бо Чарлык аңаа ат алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. В. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2011 чылдың сентябрь 2
№131

кызыгаарлаашкын чок);

г) албан-дужаалдың чаңгыс шалыңы хемчээлдиг ай санының акша шаңналы;

д) чыл санының төлевирлиг шөлээзин (чылда чаңгыс катап) берип турда албан-дужаалдың ийи шалыңы хемчээлдиг чаңгыс удааның төлевирин;

е) ажилдакчыларның күш-ажыл төлевиринин фондузунун камнаттыг акша-хөреңгизинин күсели-биле төлээр материалдыг дуза.

4. Бо Чарлыктын 3 пунктузунун "а" иштиги пунктузунда айыттыганын нарын, улуг күш негээри болгаш күш-ажылга беккергүчүлери дээш албан-дужаал шалыңы-ның, айыттыганын пунктузун "в" болгаш "е" иштиги пунктуларында айыттыганын шаңнал акшаның болгаш материалдыг дузаның ай санының немелделерин төлээринин негел-делерин болгаш тодаргай хемчээлин Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязы болгаш Чазак Аппарады доктаадып тургузар.

5. Тыва Республиканың Хөй-ниити пала-тазының даргазына, секретарына болгаш ажилдакчызына күш-ажыл төлевиринин фондузун тургузуу турар үеде албан-дужаал шалыңының төлээри-биле көрдүнгенинден хөй кылдыр шилчиткен акшаны дараазында төлевирлерин (чылга санааны-биле) боттан-дыраары-биле дараазында акша-хөреңгини көргөн:

а) нарын, улуг күш негээри болгаш күш-ажылга беккергүчүлери дээш албан-дужаалдың он шалыңы хемчээлдиг кылдыр;

б) хөй чыл ажилдааны дээш албан-дужаал шалыңына ай санының негээри дээрзин албан-дужаалдың ийи шалыңы хемчээлдиг кылдыр;

в) ажылының түңнели-биле шаңнал акшаны албан-дужаалдың үш шалыңы хемчээлдиг кылдыр;

г) ай санының акша шаңналын албан-дужаалдың он ийи шалыңы хемчээлдиг кылдыр;

д) чыл санының төлевирлиг шөлээзин берип турда чаңгыс удааның төлевирин албан-дужаалдың ийи шалыңы хемчээлдиг кылдыр;

е) материалдыг дузаны албан-дужаалдың ийи шалыңы хемчээлдиг кылдыр.

6. Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазының, секретарының болгаш ажилдакчызының күш-ажыл төле-виринин фондузун Россия Федерациязының чогуур нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле тодарадып тургусканы район коэффи-циентизин, Кыдыкы Соңгу чүктүң районна-рынга болгаш аңаа деңнештирген черлерге ажилдааны дээш шалың төлевиринге хуу не-мелдениң хемчээлин барымдаалап тургу-зарын боттандыраар.

7. Бо Чарлыкты күөсүлде-биле хол-башкан чарыгдалдарны акшаландыраарын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының болгаш Чазак Аппа-радының ол чылда Тыва Республиканың рес-

публика бюджетинде көрдүнгөн акшазына дүүштүр боттандыраар.

8. Тыва Республиканың күрүнениң ха-мааты албан-хаакчыттарының акша төлеви-ринин негелделеринин өскерилген чоруу Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазының, секретарының болгаш ажил-дакчызының күш-ажыл төлевиринин негел-делеринге чогуур өскерилгелерни кириерин болдурар.

9. Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазының, секретарының болгаш ажилдакчызының албан-дужаал шалыңына хөй чыл ажилдааны дээш ай санының немелде төлевирин кылыры-биле ажил стажын санаарының чурумунун дугайында дүрүмнү бадылаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. В. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2010 чылдың сентябрь 5
№133

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2011 чылдың сентябрь 5-те №133 Чарлыгы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазының, секретарының болгаш ажилдакчызының албан-дужаал шалыңының хемчээли

Албан-дужаалдың ады	Албан-дужаал шалыңы (руб.)
Дарга	7720
Секретарь	6770
Консультант	5760

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2011 чылдың сентябрь 5-те №133 Чарлыгы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазының, секретарының болгаш ажилдакчызының албан-дужаал шалыңына хөй чыл ажилдааны дээш ай санының немелде төлевирин кылыры-биле ажил стажын санаарының чурумунун дугайында дүрүм

I. Ниити чүүлдер

1. Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазының, секретарының болгаш ажилдакчызының албан-дужаал шалыңына хөй чыл ажилдааны дээш ай

санының немелде төлевирин ол немелдени алыр эргени берип турар ажылының ниити стажына хамаарыштыр дараазында хемчээлдерге аңгы-аңгы кылдыр төлээр:

Ажылының стажы	Ай санының албан-дужаал шалыңына немелдениң хемчээли (хуу-биле)
3 чылдан 8 чыл чедир	10
8 чылдан 13 чыл чедир	15
13 чылдан 18 чыл чедир	20
18 чылдан 23 чыл чедир	25
23 чылдан өрү	30

2. Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга болгаш оларга деңнештирген черлерге хөй чылдааны дээш ай санының немелде төлеви-рин алыр эргени берип турар стажын күштүг болуп турар хоойлужулгага дүүштүр тургузар болгаш бир чылды бир чыл кылдыр санаар.

II. Хөй чыл ажилдааны дээш немелде төлевирни санаары болгаш төлээри

3. Хөй чыл ажилдааны дээш немелде төлевирни Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазының, секретарының болгаш ажилдакчызының албан-дужаал шалыңын барымдаалап, немелде төлевир-лерни болгаш немелделерни санавайын, ай санында ажил төлевирин-биле кады төлээр.

Кижиге орунуга түр ажылдап турган үезин-де хөй чыл ажилдааны дээш немелде төле-вирни кол ажылдап турар черинин албан-дужаал шалыңына санаар.

4. Хөй чыл ажилдааны дээш немелде төлевирни санаарда ортумак ажил төлеви-рин санаарының бүгү чүүлдерин барым-даалаар.

5. Хөй чыл ажилдааны дээш немелде төлевирни ол немелде төлевирни алыр эрге алдыганын азы ол немелдениң хемчээли өскерилген үе тургустунган соонда төлээр.

6. Немелде төлевирни Тыва Республи-каның Чазаның Даргазының Канцелярия-зының болгаш Чазак Аппарадының айтыш-кынынга үндезилеп доктаадып тургузар.

7. Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазын, секретарын болгаш ажилдакчызын ээлеп турары албан-дужаалдан хостаан таварылгада хөй чыл ажилдааны дээш немелде төлевирни оон ажилдаан үезинге дүүштүр санаар болгаш

үзе санаашкында ону төлээр.

III. Хөй чыл ажилдааны дээш немелде төлевир алыр эргени берип турар ажил стажын тодарадыр

8. Хөй чыл ажилдааны дээш немелде төлевир алыр эргени берип турар ажил стажын күш-ажыл стажын тургузар талазы-биле комиссия тодарадыр.

9. Комиссияның составын Тыва Респу-бликаның Чазаның Даргазының Канцеля-риязының болгаш Чазак Аппарадының удуртукчузу бадылаар.

10. Хөй чыл ажилдааны дээш ай санының немелде төлевирин алыр эргени берип турар ажилдың ниити стажын тодарадырынга кол документ күш-ажыл дептери болур.

IV. Хөй чыл ажилдааны дээш немелде төлевирни санаарының доктаадып тур-гускан чурумун сагып турарына контроль

11. Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазына, секретарына болгаш ажилдакчызына төлөп турар хөй чыл ажилдааны дээш немелде төлевиринин хемчээлин чогуур үезинде эде санаары дээш харысалганы Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының болгаш Чазак Аппарадының күрүне албанының, кадр политиказының болгаш күрүне шаңналдары-ның эргелелинге онааган.

12. Хөй чыл ажилдааны дээш немелде тыпсыр ажил стажын тодарадырының азы ол төлевиринин хемчээлин тодарадырының айтырылганын талазы-биле тус-тус күш-ажыл маргылдааларын хоойлужулга-биле доктаадып тургускан чурум езугаар шиит-пирлээр.

АЖЫЛ-ИШЧИ КИЖИЛЕР ХӨЙ-ЛЕ БОЛЗА...

* Кулчалыг-Тейге чугаа

Кайы шагда республикага алдаржаан тараалаң, бай Чедернин ховуларында ам сизген белеткээр бригадалар хонгулапкан, ажил кидин түлүк. Чүге дизе сизген кезеринге таарымчалыг чылыг хуннер кыскалаан, бойдустан хайыразы болур сизген-ширбиил бодуну шынарын «оскунуп», куураып онмаанда ажилга четтигер апаар. Кур-Черни Кулчалыг-Тей деп черде «кулак» Толяның удуртканы сизген кижикчилеринин бригадасы өөрөнгөн ижин салыр хире эвес, билектерин сывырыпкан, изиг халыын ажил үезинде чеде бердивис.

«Ажил-иш бүтсүн» деп амырменди солупушаан, кышка удур малга чем белеткээр-биле улуг үлүг-хуузу кириштирип турар шалып ишчилер-биле ужуражыр сорулгалыг келген херээвисти дыңнаткаш, ажилдың үре-түнели кайы хире болуп турарын сонургадывис.

Ортумак дурт-сынның, хава-рыкталы берген адыштарлыг, хун-нун чидиг херелдеринден тейинде аргып каан бөрттүг, чугаакыры аттыг кижик амырменди солупкаш: «Бригаданың кижигүнү Анатолий Кулакович Куулар» — деп бодун таныштырды.

Кур-Чер суурнун чурттакчызы, аныяндан чолаачылаан, амгы үениң аайы-биле «ботка чеде» 16 хире баш бода малдыг, бир өөр аскырлыг, оолдуг, кыстыг, аас-кежиктиг ада, кады чурттаан эжиниң быжыг чөлөнгини деп чүвени чугаа аразында илип алдым. «Тиилелге» совхоз турар шагда чолаачылап, күскү дүжүттүн тараа-быдаазын, картошка, ногаазын чежени сөөртпээн дээр. Ооң эрткен оруу бо ховуларда чуруттунган истер ышкаш артып калган. Ам ол бодунуң чаңгыс үзел-бодалдыг эштери-биле

Бир доң болу берген эжишчилер — Анатолий, Кежиктиг-оол, Василий.

демнежип алган, сезоннуг ажилдарда ийи чылдың нүүрүн көрө берген. Сизген кезер ийи тракторлуг, ону бөлгөш, пресстээр тускай дериг-херекселдиг машиналыг, чүкү чүдүрер база чорук чогууда чик автомашиналарлыг, езулуг-ла «кулак».

Сизген кезилдезинин сезону эгелээр-ле, эжишчилер Василий Сергеевич Лама-Сүү, Кежиктиг-оол Серен-Чимитович Монгуш база Анатолий Кулакович, ооң эгелеп каан ажил-ижинин салгакчызы, огу Алексей олар хову турлаанче айттаныптарлар. Күш-хүнезини саткаш, кывар-чаар материалды курлавырлааш, удуп дыштанып «вагончигин», суг кудар улуг доскаарын тракторларына сөөрткөш, чайның чымыштыг ажилынче шымнып кириптерлер.

Көжүп чоруур сизгенчилер бригадасы бир хүнде-ле пресстээн 100 кезек сизгени кылып турар. Чеди айның ортан үезинден бээр чаңгыс эвес машина сизген-шир-

биилди кезип белеткээш, чагып алыкчыларына, хереглээн кижилерге чедирип, садыглаашкынның аңгы-аңгы аргаларын ажыглап, саарылганы чорудуп турар. «Ка-дар ойтутт черлер болгаш мында сизгениң шынары эки. Көөрге-ле, чагыс бол, хоолулуг сизген аймаа — туужуур, өлөң, агы пресстээн сизгенде бар болганындан кыжын ону малга бээр, мал күш-деңгелин белен салбас» — деп, хоочун сизгенчилер чугалайдыр.

Чугаа аразында техника аймаан сонуургап көрүп тура, сизген кезерин, пресстэерин кааа өйледип ап турарын айтырамын: «Ону бодум кылып ап турар мен. Ооң чажыттарын мээң башкым деп санап чоруурм «Тиилелге» совхозтун хоочун тракторизи, ам 69 харлыг Көгел Кенденович Ховалыг айтып берип, өөредип каан чүве. Кол-ла көөр чүве — артык кезектерде эвес, ону шарыыр хендирде болур, канчаар баглаттына берге-

нинден шупту чүве билдине бээр дээр кижик. Хову ажилдарынче чылдың-на кады үнүптер мен, ону мынчаар кыл, бо черни мынчаар чортур чоор дээр өөредип каанынга ам мөгөөр-дир мен» — деп, Анатолий Кулакович сеткилин чажырбады.

Василий Сергеевич-даа, Кежиктиг-оол Серен-Чимитович-даа аныяндан малчыннап чораан болгаш, ам-даа малдан халбактанмышаан. «Мал малдап чоруур кижилерге кыштаглаашкын эң-не шыңгыы шылгалда ол деп билер бис. Ынчангаш малга четчир мал чемин белеткеп алыр болза, кандыг-даа кыш ажырбас чүве. Ол-ла өөрөнгөн аайывыс-биле сизген кезилдези эгелээр, Кур-Чер сумунуң чагырыкчызы Вячеслав Николаевич Оюн-биле дугуржуп, ооң аргасүмезин, айтышкынын алгаш, ажилче шымнып киргеш, ооң түнели — хөпээн-хөпээн, сараат-

кампаниязын сентябрь 15-те доң каш, бичин када дыштаныпкан одаар ыяш белеткеп эгелээр планныг. Ол ажилды дооска кезек үеде ажил чок олургаш, часкы хову ажилдарына кире эгелээр деп билип алгаш, чон херектиг чугула ачы-дузаны чедир чоруур эрес-кежээ кижилер дир, бодум хуумда, оларны ажилын үнелеп, чаңгыс чер турлаг-хонаштан тудуп, шээр дан чоп тутпас силер деп улашты айтырамын: «Бо ажилга өөргөнгөвис-ле аттыг, чүү дээр ийи диңнээр, аңгыыр үезинде аңгыларның уйгу-чыдыны чидип, тайтандыже чайгаар тырттылып тур бээр дээр ийикпе. Бистер башындыг улус-тур бис, сезон ажил эгелей бээр, ойт, бо канча бардывис, кажан үнер бис, че бе деп бот-боттарывыстан а тыржып-ла эгелээр» — деп, Анатолий Кулакович немеде.

Бистиң төрөөн чуртувуу

Аныяк сизгенчи Алексей Куулар.

сараат сизгеннерни көрүпкөш, улам хей-аът көдүрлүп, чүгле ботка эвес, өскелерге база херектиг үүлө-херекти бүдүрүп турарывис дээр сеткиливис өөрүп келирди» — деп, оларның чугаалаанында ханы утка-ла бар.

Сезоннуг ажил кылыр бо бригада сизген кезилдезинин

ажыл-ишке ындыг ынак, «кулак» байлар көвүдөп-ле турар бот тодуг-догаа, каас-шеник чурт болурун аргалары кижик бугзунде бар деп бодал-би сизгенчилер-биле байырлаж чандывис.

Айлаң МОНГУ

Чингис СААЯНЫҢ тырттыган чуруктары.

Бөмбүрзектиң судалы

МОСКВА «ТӨРҮТ-ТҮНГЕН ХҮНҮН» ДЕМДЕГЛЭЭН

Москва бодунуң 864-кү «төртүтүнген хүнүн» демдеглээн. Аңаа москвачылар-даа, ооң аалчылары-даа, ол ышкаш күрүне Баштыңы Дмитрий Медведев-даа киришкенер.

Россия күрүнезинин удуртукчуу найысылалдың сайзыралының дугайында айтырыгны москвачылар-биле кады доктаамал шиит-пирлеп турарын Дмитрий Медведев дыңнаткан. Ол: «Хоорайның чаа удуртулгазының баштыңы Сергей Собянинниң социал планнарынга москвачылар бүзүрелдиг» — деп демдеглээн.

Кол байырлал мурнуку чылдарда Тверская кудумчузунга болуп турган, а бо чылын бир дугаар Кремль ханаларынче чоокшулап кээп, байырлалдың ажыдышының хоорай мэриязының чанынга эвес, Кызыл шөлге кылган.

«Маңаа, найысылалдың эң кол чүрээнге эрткен үе-биле харылзаа илдеңи-биле көстүр. Москва дээр тулчуушкуннарның кижикчилери 1941 чылдың ноябрьда моон чорутканнар. Дөрт чыл эрткенде, Кызыл шөлге Тиилелге парады маңаа болду. Москваның маадырлыг камгалалының 70 чыл байырлалы чоокшулап оор үеде хоочуннарга өөрүп четтириш-

кинниң сөстөрүн амдыгааштан чугаалаксап тур мен. Чурттуң болгаш найысылалдың сайзыралы дээр дыка хөй чүүлдерни кылган силер, хоочуннарның амыдырал байдалын төлөптүг болдурар дээр бүгү чүүлдерни кылып турар-даа, кылыр-даа бис» — деп, Президент чугаалаан.

КИРГИЗИЯГА ХААННЫҢ ХЕРЭЭ ЧОК

Чурттуң эрткен үедеги частырылганын болгаш амгы үеде байдалын болгаш перспективаларын Киргизияның чазааның даргазы Алмаз Атамбаев чагырып-дужаар байдал республикага ам келбес деп медеглел-биле тодараткан.

— Киргизия сөөлгү он-он чылдарның дургузунда кандыг-даа бергелерни ажып эрткен. Ол бүгүн караам-биле көргөн-даа мен, чамдык болуушкуннарга кижип-даа турган мен. Үлетпүр күчүзүн чидирген, көдээ ажил-агый хоозураан, олар ам-даа мынчага чедир деткерлип шыдавайн турар — деп, Алмаз Атамбаев «Российская газета» солунга берген интервьюзунга чугаалаан.

— Чурттуң эрткен үезин хөө кара кылдыр көөр бодал менде чок — деп, ол уламчылаан. — Езу-чурум чок чоруктардан аңгыда, чырыткылыг чүүлдер база хөй

болган. Бишкекке болган үүлгедиглер үезин ажыглап, караанга көзүлгөн-не чүүлду бөле тудуп турган «мародер» дээр кижилер хөйү-биле турза-даа, оларның оруун дуй туруп, тонаашкын болдурбайн турганнар база эвээш эвес.

А кол-ла чүве — чаңгыс аай, хамаарылга чок Киргизияны камгалап алганывис болур. Ол безин эвээш. Экономиктиг, энергетиктиг, аыш-чем дээр ышкаш хамаарылга чок чүүлдер ам-даа бисте чок. Ону чедип алыр дээр туржуп турар бис. Бо херекке акы-дунма Россия дузалаар дээрзинге идегел улуг.

Чамдык кижилер «Киргизияга хаан херек!» деп алгырып турар. Ол частырыг-дыр. Хаан кижик дээр-ге диктатура-дыр. Ындыг чүүлдерни көргөн бис. Моон соңгаар Киргизияга кандыг-даа хаан турбас.

КЕРЭЭНИҢ ӨРТЭЭ ГАЗТАН УЛУГ

Газ өртөөн чингедирин негеп турар чурттарга Украина каттыжа берген. «Нефтегаз-ты» эде тургузар-даа болза, украин партнерлар газ өртөөн керээз езугаар төлээр ужурулуг. Россияны туруж ындыг.

Душанбеге РФ-тиң Президентизи Дмитрий Медведев биле Украинаның баштыңы Виктор Януковичинин ужуражылгазы болган, аңаа Украинаже газ чедирелгезинин болгаш ол чурттуң девискээрин дамчыштыр газты эрттиреринин дугайында чугаа

болган.

Газ дугайында кады ажилда-жылга талазы-биле украин тала-ның Москваже кириген саналында тодаргай чүүлдерниң чогуң Дмитрий Медведев айтыкан. Мурнунда чардынган, ийи чурттуң аразында ам-даа күштүг болуп турар керээ-де кады ажилдажылганың бүгү байдалдарын көрүп каан, ооң негелделерин шупту күүседир ужурулуг, а ону чаңгыс таладан эде көөрү болдунмас, ол дугуржулга күштүг болуп артар ужурулуг дээрзин Россияның Президентизи айтыкан.

Херектиң ужуру мындыг. 2009 чылда ийи чурттуң аразында чарган керээде Украина 2020 чылга чедир Россиядан 41,6 млрд. кубометр газты чыл санында садып алыр, ооң хемчээлин 20 хуудан өрү кызырбазын айтыкан. Амгы үеде Украин талага газтын өртөө-даа, хемчээли-даа таарышпайн барган. 2011 чылда 40 млрд. алган болза, келир чылын чүгле 27 млрд. кубометр газты садып алыр бис дей берген. Ооң кырынга ооң өртөөн база чингедирин негеп турар.

ЛИВИЯГА АМЫДЫРАЛ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Ливияга болуп турган сегиржи алышкыннарның төнгенинден бээр бир неделя эрткен. Чүгле чоокта чаа болуп турган тулчуушкуннарның чүгле эстери арткан. Ынчан агаар безин айыылды диргелдирип, озал-ондактың

келирин сагындырып турган. Э хоорайларга бир чүс — ийи метр эрткенде, машинаны шер хептиг аныяк оолдар доктаады Аткалажышкыннар кайда-да болуп турар, өлгөн кижилерни мөчүлери оруктар кыдында кизирт.

Ам байдал шуут өскериле Тур халышканнарның бүрү тиилелгезинге кижилер бүзүр берген. Кудумчуларда боо-мөч чок кижилер көстүп келген, бени кудар черлерде машиналарны оочуру узай берген. Боо даа дыңналыр-даа болза, ол өөрү күден агаарже аткан кижилерни дааштаашкыннары-дыр.

Ливияга амыдырал ам канды болурул? Диктаторнун орунту кым келирил, чурттуң бөдүүн хамаатыларын чүү манал турарыл? Бо айтырылганы Ливияда салып турар кижилер эвээ хевирлиг. Тур халышканнар тиилелгезин дойлавышаан. Оларны чамдыктары демиселин уламчылап, мурнуку чурумнун кижилери турганнарны Сирт, Сады болгаш Бени-Валид хоорайларда узуткавышаан. Оларның баштыңы чылары делегейниң чурттары кезип, Каддафиниң агар саннары тодарадыр, гуманитарлыг дузаны алыр, аажок ядараан чуртты кандыг-бир дузаны көргүзө арганы дилеп турарлар.

Моон соңгаар чүү болуру чурттакчы чоңуң хөй кезин биле алыксап турар.

«Российская газета» солунуң материалдарында белеткээ:

УРУГЛАРГА ЭЖИИВИС АЖЫК

● **Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының өөредилге эргелелиниң начальниги М.Б.Саая-биле интервью**

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының өөредилге эргелелиниң начальниги М.Б.Саая.

Мариана Бегзиевна, ко-
да өөредилге черлериниң
байдалы кандыгы?

Чаа өөредилге чылынга чо-
елеткелди чорудары-биле
үжүвүстү мөөнөп, эрткен
ажылы-биле хынамчалыг
ып ажилдадыбыс. Бо хүн-
өөредилге албан черлери
септеттинген, кожууннуң
ары болгаш уруглар сад-
ы эжи ажиттынган. Хө-
шты чайгы үеде-ле сөөртүп
берген турган, бо сентябрь
эмүр сөөртүлгөзү доостур-
шаавыс-биле белеткенген
ити билиг школаларының
уруглар садтарының одал-
маларын шуптузун жынаан,
етпестерин чайлаткан.

Отом «далайынче эжин-
шкин» 1-ги класстан
р болгай, оларны кан-
чээп алырындан оон
ры өөредилгеге хамаа-
зы хевирлеттинер.
Классчыларны канчаар
улар?

Өөредилге айтыры — күрү-
болгаш хөй-ниитиниң онза
ейиниң төвүнде. Эге ниити
өөредилгезиниң федералдыг
стандарттарынче кирери-
эрткен чылын Мугур-Аксы-
р дугаар ортумак шко-
н 1-ги класынче кирип
уругларның бир бөлүүн
еже кириген бис.Ол стан-
га дүүштүр чаа өөредилге
маларын тургузуп, класс-
каар ажил-чорудулгазын
аныышкын аайы-биле тур-
Чаа программа-биле уруг-
ишкенин өөренип доос-
ар бо чылын 2-ги классче
аа стандарттар езугаар
кирген. Шенелде чедиш-
доозулган болганда, бо
12 өөредилге чылында 1-ги
кирип турар уруглар шуп-
программа езугаар кичээл-
ипкен. Бо чылын 7 бир-
ыларны хүлээп алдыбыс.
Классчыларны уруглар
ндан хүлээп алырындан
өөредилге эгелээриниң
кыска хемчээлдиг шко-
еткел программанын эрт-
ларны хүлээп ап турар бис.
ре уруглар садтарынче
турган чаштар-дыр.

Айлыг школазында бир-
ылар өөренип класзындан
дыштанып удуур өрээли,
өрээли, чөмөннөр чери
ндыг байдалда чаштарны
ге олар шылап-могавас,

өөредилгеге сонуур-
галы улам ханылаар,
сонуургалы бедир
болганын чыл дургу-
зунуң ажылы бадыт-
каан. Сентябрь 1-де
уруглар школазынга
келгеш, аажок өөрүп,
чайгы үеде өөреник-
сеп, школазынга
омак-хөглүг өөренип,
ойнап, дыштанып тур-
ган үелери дүрген
келирин четтикпейн
манап турганын чу-
гаалап келгени
өөрүнчүг.

Ынчангаш чаа не-
гелделер езугаар
уругларга таарымча-
лыг байдалды тургузар талазы-
биле чаа уруглар садының тудуу
негеттинип турар. А чаштарның
саны кожуунда чылдан чылче
немежил турар.

— **Кожуунда уруглар сад-
тарын сонуурган көрдүсүс.
Чижээлээрге, "Хамнааракты"
дыка-ла магададыбыс. Уруг-
лар сады аңгы пекарнялыг,
столоваялыг-дыр. Сарлык
дүгүнден аргаан чадыгларын,
эдирээлери массажа ажы-
лап турары дыка солун-дур.**

— Бүгү талазы-биле сайзыра-
гай бичи хамаатыны кижизидип,
уругнуң дөскөл чок чашкы үези
ажыктыг болгаш солун эртсин
дээш башкылар чогадыкчы ажыл-
ды күштөлдүргөн. Бо уруглар
садын Чойган Николаевна Даңзы
удуртуп турар. Кижизидикчи
башкылар Чодураа Борисовна,
Чимис Доржуевна — оларны ада-
иелер мактап турар. Башкы
чылынга тураскааткан Бүгү-россия
чергелиг "Изюминка" конкурска
киришкеш, "хамнааракчылар"
тилекчи болган. Боттарының
пекарнязынга быжырган хлевин
өске уруглар садтарынга база
садып турар. Ынчангаш далган
садып алыр акшаны боттары
ажылдап ап турар коллектив бо.

Оон аңгыда В.А.Ондар эрге-
лекчилээн "Чечек" уруглар сады-
ның ажылы база макталдыг. Келир
үениң патриоттары ында өзүп
турар. "Россияның патриоттарын
өстүрүп тур бис" деп республика
конкурузунга коллектив 1-ги черни
ээлээш, чымчак эт-сеп болгаш
тренажерлар-биле шаңнаткан.

Ниитизи-биле чугаалаар болза,
кожууннуң беш уруглар садтары
компьютер комплектилери, меди-
цина дериг-херекселдери-биле
четчелеттинген. Уруглар садтары
биле школалар башкылары кады
семинарларны, педчөвүлелдер
хуралдарын эрттирип турар. Чыл-
дың-на кожуунга "Бичи начын",
"Мини-мисс" мөөрейлер эртип ту-
рар. Уруглар садтарының ажы-
лынга улуг дузаны ада-иелер
көргүзүп турар.

— **Сентябрь 1-де школадан
дашкаар артып турар чеди-
харлыглар бар бе?**

— "Бүгү-ниити өөредилге" деп
операция үезинде өөредилге эрге-
лелиниң тускай эртемниглери,
школа башкылары,социал ажил-
дакчылар кудумчу, өреге бүрүзүн
кезип, малчын турлагларже безин
чедип, өөренир уругларны тода-
радып турар. Ада-иелер, төрөл-

дер-биле лекция-беседаларны чо-
рудуп, ылаңгыя амыдырал байдалы
берге өг-бүлелерни кичээнге
алган. Бистиң школаларда "Шко-
лаже баарынга дузалаш", "Эриг
сеткил, элбек хол" дээн ышкыш
ачы-буян чедирилгезиниң акция-
ларын органиастап келгениниң
түннелинде өөредилгеден астыгып
арткан уругларның саны, мурнуку
чылдарга бодаарга, оранчок
кызырылган.

— **Дуржулга-шенелде ажы-
лы силеринде кайы хире
чоруп турарыл, Мариана
Бегзиевна?**

— Чаа идеялар, чаа көрүш,
чогаадыкчы ажыл чокта школа
сайзырал албас. Ынчангаш бистиң
школалар дуржулга-шенелде
ажыл-чорудулгаже онза кичээн-
гейни угландырып турар. Кожуун-
нуң үш школалары үжелээ бо
өөредилге чылында база "Рес-
публиканың шенелде шөлчүгежи"
деп статусун арттырган.Мугур-
Аксының № 1, № 2, Мөген-Бүрен
ортумак школалары агротехно-
логиялар угланышкынныг класс-
тарлыг болгаш "Малчын", "Мөген-
Бүрен" КУБ-тар-биле кады ажил-
дап турар. "Сарлык ажил-агы-
ның эге үндезиннери", "Аът ажил-
агының эге үндезиннери" деп
курстарны өөренип эртип турар.

Социал практика дамчыштыр
мергежил талазы-биле шенелдени
келир үеде башкы мергежилин
шилип алыр сорулгалыг Мугур-
Аксы № 1 ортумак школазының
өөреникчилери эге класстарга во-
жатыллар бооп эрттирген. Мөген-
Бүрен, Мугур-Аксы школаларының
чамдык өөреникчилери малчын
коданнарга сакманчылап эрттир-
ген, эмчи болур күзөлдиглер
шоланың фельдшер кабинетинге
практикалаан. Ындыг практикалар
өөреникчилерге келир үеде шилип
ап турары мергежилин эки билип
алыр арганы берип турар.

Дуржулга-шенелде ажыл-чо-
рудулганы чогуур деңгелге чору-
дарынга моондак болуп турар
чүүлдер эвээш эвес:чаа ном-деп-
тер, методиктиг литература, ча-
гыдылга талазы-биле школалар-
ның библиотека фондуларының
четпес хандырылганы, электри
энергиязы-биле хандырылга док-
таамал эвезинден Интернет-биле
харылзааның үстү бээри, бойдус
байдалыбыс аайы-биле часкы-
кышкы үелерде оруктарыбыстың
эртинмес апаары, экспериментиниң
киржикчилериниң күш-ажыл
төлевириниң саң-хөө механизм-
нериниң чедир ажилдаттынмааны.

— **Өөредилгениң шынары-
ның дугайында чинч чугаалап
болур силер?**

— Өөредилгени чаартырының
комплексиг төлөвилелин боттан-
дырар сорулга-биле кожуун үш
чыл улаштыр 2-11 класстарга өөре-
дилгениң шынарының Чаңгыс аай
регион мониторингизин чорудуп
келген. Чылда ол үш үе-чадалыг
эрттер. 2010-2011 өөредилге
чылында ЧКЭ (чаңгыс аай күрүне
экзаменнери) дужаары-биле 241
кижи даңзылаттынган. Оларның
139-зу — ортумак школа доозук-
чулары. 102 киж — эрткен чыл-
дарның доозукчулары. Түннелинде
илерээни болза, оон мурнундагы
чылдарга деңнээрге, байдал эки-

жээн, шилип алганы эртемнеринге
экзаменнерни уруглар чедиш-
кинниг дужаап турар апарган. Ол
дээрже башкылар эртем аайы-биле
уругларның кичээнгеин берге
дээн айтырыгларже угландырып,
өөредилге ажил-чорудулгазын
чедимчелиг тургузуп турарының
херечизи-дир, белеткел шыңгыы
болуп турарының бадыткалы деп
бодаар мен.

— **Талантылыг уругларны
деткири-биле кандыг хем-
чеглерни ап чорудуп турар
силер?**

— Өөреникчилер эртем болгаш
чогаадыкчы ажил-чорудулгага
сонуургалдыг болзун дээш, янзы-
бүрү угаан-медерел сайзыралының
мөөрейлерин: олимпиадаларны,
эртем-практиктиг конференция-
ларны органиастап турар бис.
Эрткен өөредилге чылында ко-
жуунга эртем аайы-биле эрткен
олимпиадаларга шупту 74 өөре-
никчи киришкен. Оларның 6-зы рес-
публика чергелиг олимпиадаларга
киришкен. Тиелекчилерниң санын-
че 11-ги класстың өөреникчизи Чо-
дураа Иргит (башкызы Ч.Х.Кара-
Сал), 10-гу классчы Саглана Дос-
тай (башкызы С.Э.Хомушук) олар
немешкен. "Келир үеже базым"
эртем-практиктиг конференцияга
өөреникчилеривис улуг сонуургал-
биле киржип турар. Мугур-Аксы
ортумак школазының өөреникчизи
Чимис Бады-Очур "Экология" деп
номинацияга 2-ги черни ээлээн.
"Ада-чурт" чурт-шинчилел ажил-
дарынга чедишкенин киришкеш,
Шончалай Казырык 1-ги черни
ээлээш, Москвага апрельде эрткен
чогаадыкчы конкурстун "Фото-
графия" деп номинациязының
лауреады болган.

Мугур-Аксының уругларның
болгаш элээдилерниң спорт шко-
лазының коллективи сөөлгү чыл-
дарда көскү чедишкенин берип бо-
луп турар (директору Орлан
Мергенович Оюн).

Салым-чаянныг уругларга дет-
кимче көргүзериниң бир таарым-
чалыг хевир — уругларның дыш-
танылганы. Бистиң кожуунда уруг-
ларның дыштанылга лагерилери
республика чергелиг конкурстарга
чылдың-на кирип келген. 2010
чылда школа чанының чайгы
лагерилериниң ажылының түннели-

биле республикага 1-ги черни
Мөген-Бүрен школазының чайгы
лагери ээлээн. Чайгы лагерилер
аразында конкурска "Ак-Хөл"
уруглар лагерин 3-кү черни алган.

— **Уругларның чедишкени-
нери оларның башкыларының
шудургу кыш-ажылындан,
удуртукчуларының ажылды-
шын органиастап турарын-
дан дорт хамааржыр болгай.
Кожууннуң чоргааралы — баш-
кылар болгаш өөредилге кил-
дизиниң тускай эртемниг-
леринден кыжыларны онзаалап
демдегелер болур силер?**

— Директор башкылар Дөрбет
Харлыг-ооловна, Орлан Сандый-
оолович, орус дыл башкызы Орлан
Достай-оолович, эге класс башкы-
зы Чодураа Дыңгыс-ооловна, тыва
дыл башкылары Чодураа Хүлер-
ооловна, Жанна Молдургаевна
база хөй санныг хоочун башкыла-
рывысты болгаш өөредилге эрге-
лелиниң ажилдакчылары, Тыва
Республиканың өөредилгезиниң
алдарлыг ажилдакчылары Люд-
мила Чертаг-ооловна, Светлана
Кунгаевна база аныяк специализи-
вис Алена Владимировна оларны
чоргаарал-биле адап болур бис.

ТҮҢНЭЛ СӨС. М.Б. Саая ко-
жууннуң өөредилге эргелелин
удуртуп эгелээнден бээр үр бол-
баан, ынчалза-даа бо аныяк удур-
тукчу кожуунда хүндүткелдиг
кижилерниң бирээзи дээрзин оон
арга-сүмө айтырган коллегалары-
ның, ада-иелерниң хамаарылга-
зындан эскердим. Чаңгыс саазын-
бирик-даа тутпайн, кожуунда
өөредилгенин дугайында, коллега-
ларының дугайында улуг хүндүт-
кел-биле илдик чок чугаалап орда,
мергежилерге бердинген, харыы-
салгалыг удуртукчу-дур дээрзинге
кижи бүзүрөвес аргажок. Аныяк
башкыларындан эгелээш, хоочун-
нарга чедир киж бүүрүзүнүн
ажылынга чогуур үнелелди берип
орду. Келир үеде солун, улуг
сорулгаларны салып турар башкы-
дыр. Чугаавыс үр болган, ынчалза-
даа солун арнынга оон дөгөрезин
кирери болдунмас. Ынчангаш
моон соңгаар-даа өөредилге
талазы-биле кожууннуң бири
удуртукчузунга чедишкенин
күзөп байырлаштым.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Эртенниң-не школавыска
Эш-өөр дооза чыгып келир,
Өөредилге, кичээлдерже
Өөрүшкүлүг кириптер бис.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

ТЫВА КУЛЬТУРАНЫҢ БОЛГАШ ДЫЛДЫҢ КАМГАЛАКЧЫЗЫ

Эртемденниң оруу

Шулуу Сат — Кызылдың №2 школының база бир чедиш-кинниг доозукчузу. Ол Ленинград-тын Чөөн чүк факультетин дооскан. Ооң эртем ажылы 1952 чылда ажылдап киргени Тываның дыл, литература, төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун дыл болгаш бирик сектору-биле сырый харылзаалыг. Тыва эртемденнер бөлүү-биле «Орус-тыва словарьны» тургузарына киришкен.

Шулуу Чыргал-оолович 20 ажыг чылдар дугузуна Кызылдың башкы институтунда башкылап ажылдаан (1958 чылдан эгелеп). Эвээш эвес башкылар, журналистер болгаш чогаалчылар ону Башкым деп санал, ооң дугайында чылы-биле сактып, өөрүп четтиргенин илередип чоруур. Ол башкы ажылы-биле чергелештир аспирантураны, а ооң соонда докторантураны база дооскан. 1962 чылда «Тыва дылда причастие» диссертациязын камгалааш, эртем кандидаты апарган, а 1982 чылда — «Тыва национал литературлуг дылдың хевирлеттинери болгаш сайзыралы» эртем ажылы-биле доктор болган. 1982 чылда катап ТДЛТЭШИ-ге ажылдай берген.

Ооң эртем ажылының оруу делгем турган: фонетика, грамматика, синтаксис, лексикология, тыва дылдың диалектологиязы, дыл болгаш бириктиң төөгүзү база дыл харылзаалары. Эртем ажылынга 100 хире шинчилел ажылдарын арттырган. Оларның 10-у тыва дыл эртеминин таваан салган. Ол бүгү чуртталгазында идепкейлиг, хөй-ниити чырыдышкынның ажылдап, солуннар арын-нарынга үргүлчү парладып чораан. Ооң шаңналдары — «Улус өөредилгезинин тергенини», «Күш-ажылдың хоочуну», Н.К.Крупскаяның медалы.

«Шын» солунга дидим үнүүшкүннер

Эртемденниң долчу намдары дооза хоюг турбаан. Ол дугайында архив документиери болгаш эрги солуннар көктешкиери-биле ажылдап тургаш, билдим. 1956 чылдың октябрь 7-де «Шын» солунга Владимир Очурнуң чүүлү үнгөн, а декабрь 2-де — Шулуу Саттың статьязы. Ынчангы ТДЛТЭШИ-ниң аныак эртемденнери ол чүүлдеринде национал культураның сайзыралының айтырыгларын көдүргөн. А редакция ол айтырыгларның чон-биле сайгарылгазының чугулазын өөренип көргөш, оларга хамаарыштыр ажык чугааже номчукчуларын кыйгырган турган. База Тываның М.Хадаханэ дээр чижектиг өске-

Сентябрь 15-те баштайгы тыва профессор, дыл эртемдени, филология эртемнериниң кандидаты Шулуу Чыргал-оолович Сат (чурукта) 85 харлаар турган. Ол баштайгы тыва эртемденнериниң бирээзи, национал интеллигенцияның көскү төлээзи чораан. Бөгүн Тыва — РФ-тиң национал культуразы кадагалаттынып арткан, чурттакчы чонунуң хөй кезиң төрөөн дылында чугаалажып турар регионнарның бирээзи. Ол дээрже Ш.Ч. Сат ышкаш билдингир кижилерниң ажыл-ижиниң туннели, ачы-хавыязы болур.

даа билдингир чогаалчылары ышкаш авторларның туржунга долузу-биле катчып турарын демдеглээн.

Авторлар бир дугаар чон ортузунга партияның национал культура адырынга салып турар сорулгалары, ажыл-чорудулгазы биле Тывада херек кырында байдалдың аразында карыштактарының дугайында чугааны үндүрүп келген. Олар үндезин чаңылчаан национал культураның чидип бар чыдарына хамаарыштыр шыңгыы дүвүрээзинни үндүргөн. Эртемденнер тываларның чаагай езу-чаңылдары утундуруп бар чыдарын көскү чижектерге бадыйкаан. Ол дээрже тыва оюннар (тевек тевери, кажык адары, буга-шыдыраа, ча адары, шыдырааның эрги хевирлери), тыва хөгжүмге ойнаары, оларның хөгжүм херекселдерин кылыры (хомус, игил, чадаган, бызаанчы), улустун хол-биле ус-шеверлел ажылдары (тыва национал хел даараары, өг эт-херекселдерин, айттын дериг-херекселдерин дарганнаары), тыва чөмнөр (курут, далган) кылыры болур. Бурун шагдан бээр тыва чонунуң сагыш-сеткили-биле хол-башкан чүүлдери чидип бар чыткан. Ш.Ч. Саттың бижээни-биле алырга, ол үеде езу-чаңылдарны чон ортузунга багай суртаалдап турганындан өзүп олар салгал тыва оюннар дугайында тоолда дег дыннап турган.

Тыва культураны кадагалап арттырар талазы-биле хемчеглер

Эртемденнерниң бодалы-биле, тыва культура болгаш улустун ус-шеверлел ажылдарын онзагайлап кадагалап арттырар дизе, республиканың культура адырынга өскерилгелер кириер турган. Ол үеде национал оюннарга чаа дүрүм-чурумнар кириер дугайында сүмөлөп турган. Тыва хөгжүм херекселдериниң өвээнге — хөгжүм-шии театрының чанынга национал оркестр тургузарын, тыва кухняны чөмненир черлерге, садыгларга, хөй улус чыылган черлерге садарын сүмөлөп турган. Эртемденнер чаңгыс эвес удаа чүгел боттарының эвес, а хөйүнүң үзөл-бодалдарын илередип турарын демдеглэп турган. Ол үеде солуннарда турган шыңгыы партия хыналдазының бо чүүлдерин парлагалже эрттирип турганы — база ооң бадыйткалы.

С.К.Токаның буруу шапкан харыызы

Парлаттынган чүүлдерниң авторлары «Шын» солунга С.К. Токаның ол темага хөй-ниити сайгарылгазынга улуг сек салган «Тыва национал культураның

«камгалакчыларынга» буруу шапкан харыызын» алганнар. Бодунуң харыызында ол чогаалчы өмүнээзинден база бадыйкап бүрүзүн буруу шапкан. Ооң бодалы-биле В.Ч.Очур биле Ш.Ч. Сат тыва культураның шагда утундуруп болгаш амыдыралдан чиде берген чүүлдерин катап эгидериниң дугайында чугаалап турар, ол ышкаш «үстүнде айыт-тынган чүүлдерге хамаарыштыр хоруушкун дугайында шиитпир хүлээп алдырмаан...». Ол «араттар боттары ол бүгүнү утупкан» деп бижип турган. Бо үеде, кажан колхозчуларывыс чырык, чылыг чудуктан кылган бажыңнарда чурттап турар үеде, олар национал идиктерни (аар, чайын изиг, тайгыр) эвес, а ботинка, бороодняк, кирза салык, дуржуупкалар кедерин негеп турар. Национал хөгжүм херекселдериниң орнунда араттарда гитара, аккордеоннар, а тыва оюннар орнунда — волейбол, футбол, чиик, аар атлетика бар». Эртемденнерниң дүвүрел-биле бижип турары национал культураның онзагайлары, С.Токаның шынзыдып турары-биле, араттарның угаан-медерелинге чыдып калган чорук, революция мурнундагы аш-чут, яды-түрөңи чуртталгазы-биле холбаштыр билдинип турган.

Автор улуг кичээнгейни коммунист партияның болгаш совет эрге-чагырганың дузазы-биле чедип алдыган Тываның культуразының сайзыралының чедишкенин санаарынче угландырган. Ол чаңгыс эвес удаа тыва чонунуң культуразының келир үеде сайзыралының өвээ чүгел совет культура болурун демдеглээн. Автор статьязын бир эвес тыва культураның «камгалакчылары» Совет Тываның чуртталгазын билип алып деп бодаар болза, олар 2-3 чыл иштинде суурларда колхозтарга ажылдаар апар дээр кочулалы-биле дооскан.

Шииткел

Түннелинде аныак эртемденнерни «угаан кирип алзын дээш» көдээже чорудупкан. Ш.Ч.Сатты — Каа-Хем кожуунче, а В.Ч.Очурну — Барыын-Хемчикке. Ынчалза-даа С.К.Тока эртемденнерге чон мурнунга харыы, кожууннарже шөлүлге-биле кызыгаарлаттынмаан. Ниитилелде чоруп турар чугааларны болгаш келир үеде ыңдыг хевирлиг чүүлдерни бол-дурбас дээш аңаа хамаарышкан айтырыгны партия обкомунуң хуралына сайгарып чугаалашкан. В.Ч. Очурнуң болгаш Ш.Ч. Саттың бижээн чүүлдерин «чаңгыс тала-лыг, сайгарылга чокка эрткен үени амгы үеде, хөгжүлдеден аңгы көрүп, алдаржыдып, марксис-ленинчи национал культура

билишкенин тооп көрбейн турар болганындан хоралыг үзөл-бодалдыг» (ТР-ниң ТКА-зының партия архиви Ф.2. Оп.1. Д. 1033. Л.7,8) деп санаарының дугайында доктааткан. «Шын» солунуң редакторунга шыңгыы доңгулда чарлаан. Партия обкому редакциядан парлагалже эрте берген частырыгларны номчукчуларынга тайылбырлап, дарый эдерин негээн. В.Чадамбаның сактышкыннары-биле алырга, сөөлү барып, редакция ажылдакчыларын кызып-кыяр чоруктар көвүдээн. Ол таварылганың соонда хөй чылдарда парлагалга партияжи цензура болгаш хыналда тергидээн.

Ол чижектер совет үеде тыва солуннарның ажыл-чорудулгазынга онзагай таварылга болган. Ол үеде чон мурнунга удурла-нышкынның сагыш-сеткил байдалын коргуш чок илереткен ТДЛТЭШИ-ниң аныак эртемденнери турган Шулуу Сатка болгаш Владимир Очурга чогуур үнелелди ам бээр уjurлуг. Ол дээрже принципалдыг, шынчы болгаш бурунгаар көрүштүг, чонунуң салым-чолу дээш сагыш аарып чоруур кижилерниң херээ-дир.

Шулуу Сат кожуундан ээп чедип келгеш, бодунуң эртем, башкы болгаш чырыдышкын ажылын уламчылаан. Ол өзүп олар салгалдың аразында тыва дылды негептердиринге улуг үлүг-хуузу кириген. «Тываның аныактары», «Сылдысчыгаш» солуннарда идепкейлиг парладып, «Төрөөн дилын өөрөн» деп рубрикага тыва дыл болгаш чугаа культуразының кичээлдерин берип турган. Чамдык темалары бо: «Идиомаларны ажыглаары», «Тыва дылдың арыг болурунун дугайында», «Оглу деп чүге адаарлы?» дээш, оон-даа эске.

Үе бүгү чүвени туруштарынга салыпкан. Эде тургустунушкун чылдарында тываларның национал культуразы катап эглип, амгы үеде дээр сайзырап турар. Ш.Ч.Саттың болгаш В.Ч.Очурнуң статьялары «Тываның аныактары» солунга катап парлаттынган. Бир эвес Тывага 1956 чылда-ла, кажан эртемденнер айтырыгны көдүрүп турда, хемчеглер ап эгелээн турган болза, хөй чүүлү кадагалап арттырып алган турарывыс чадавас. Ынчангаш Ш.Сат бодунуң оруунга бердинген болгаш үзөл-бодалдарын хүн бүрүде амыдыралына боттандырып, өөреникчилеринге төрөөн дылынга, культуразына ынакшылды, камныг хамаарылганы кижизидип чораан. Ооң юбилейи — Тываның школаларына ооң дугайында ажык кичээлдер, делгелгелер эрттирер, солун публицистика материалдары, радио, телевидение үндүрүлгелерин белеткээр улуг чылдагаан болур. Октябрыда ТываКУ-га «Сат номчулгалары» деп эртем конференциязы болуп эртер.

Ол — тыва чонунуң төлөптиг оглу — төрөөн тыва дылы дээш туржуп чораан эртемден, талантылыг башкы, патриот, дидим кижиги. Ону баш база келир үениң салгалдары шак ыңчалдыр сактып артар уjurлуг бис.

Валерия КАН,
төөгү эртемнериниң канди-
дады.

Байлаавы бараанч шилчиде

Ээлчеглиг «Тыва по-2011» делгелгелериниң нуургап көрүп чыгып Тыва черивистиң башкы амыдыралын чыгарып, чыныкча болбаазын бүдүрериниң дугайында бодалдар чайгаарышка келир чорду.

Эрги шагда малывысты кезин бөдүүн аргалап, хол-биле болбаазырадып бис. Дүктү савааштап, дыйткаш, ооң соонда салыр турган. Алгы-кешти азы далгы-биле чымчады. 1941 чылда Барыын-кожуунуң Кызыл-Мажалыга ыяштан кылган дүк дөң-ночка дүктү дыдып тургаш идиктерни кылып, фронту чорудуп турган бис. 1945-жылда Доңмас-Сугунуң алгы артелинге алгы-кешти бол-раткаш, кара будук-биле, савыяны бүдүрүп, хром-тарны, хомут кулаан, бродни (чымчак идиктерни) кылы-ганывысты, чоокта чаа дөң-тыр-дыр мен. Амгы сайы-үеде көдээге таарыштыр бичежек дүк дыдар станок малчын өг-бүлелер чүге ажыл болбас деп? Боттарының, чыныкча болбаазырадып, бүдүргөш, садып-саары болбай-ла.

Ол-ла делгелгеде Томск районун бир-ле заводунун т-аймааның модуль, кон-струкцияларын көргөн болзун магалыг-ла. Олардан үл-чижек ап, Тыва чуртувустун дагларында шыгжаттына б-чыдар хөй өңнүг доювусту чугайывысты-даа казып тап-тудуг материалдарын чүге-рүп болбазыл?

Бүдүн делегейде алдар-Ак-Довурак хоорайның да-көрээлинер. Ол хире ажыл-байлактыг тургаш-ла, Урал өрттенмес тууйбу азы ши-дилеп, оларның кээрин ма-дыка таарымча чок. Ооң ор-даг-дүгүнүн тургузуундан ү-сорттап каапкан «дүктү-ган-ны» дөй-биле холааш, ка-бир бүдүмел-конструкция-чогаадып болурунун аргазы-ышкажыл.

Тыва чуртунуң тайга-та-зында, эзим-аргазында, че-ынчаш, долгандыр хүрээл-бойдузунда ажыктыг чеже-лактар чаштынып чыдарын ч-лаан-даа херээ чок боор. Бир-оларны төтчегелевейн, уга-болгаш чогумчалыг ажылда-болзувусса, арыг спирт, ян-кислоталар, хырба, саазым, материалдарын чингит-бүдүрүп, садып болур-дур-ийин. Ынчан улус-чонну кай-«Шынап-ла, Тыва чурту бай-дыр» — дижип турар ала-чугаажок.

Чуртумнун элбек бай-шылын, тыва чонунуң ажы-кызымак чоруун билир бол-мээң бо бодалдарым хер-кырынга боттаны бээр боор-идегеп артым. Болу берзе, дыр.

Бады ООРЖАН

Кызыл хоорай.

САНЧАЙНЫҢ СЕНТЯБРЬНЫҢ БИРИ

• Үжүглелдин бирги кичээли

Кызыл-Мажалык № 1 школаның өөреникчизи Санчай Хомушку.

Сентябрь 1-нин хүнүндө агаар-дус таарымчалыг болуп, дээр-дүк өңү чидиг көстүп, а хүн-херелдери улам күштүг чыгып турган ышкыш болган. Оглум, Санчай, тура халы! Идик-хевин кедипкеш, школаже чүгү сен. Бөгүн сенээ улуг ба-дур деп чүвени утпадың ый-деп, Санчайны кырган-оттурган.

Ону каяа уттур ийик мен. Ан-авам, угбаларым, уругларым, башкыларым, менден дунмам Батый безин эрткен дургунда школа дугайын келгенер болгай. Эх, школа! Чамдыкта оон ар-даа мен. Чогум бир-ле садикте эштерим, башкым-кады ол школа деп чүвени көргөн мен. Ийи каът улуг уруглар ыңай-бээр эжип, а кажан коңга дыңзыг берге, класс деп адаар өрээл-е кирип, томаанныг олуруп-башкызын кончуг кичээнге-йнал эгелээр боор чүве чо-Оларның аразында кожавыс-гу Орлан, төрөл угбам Са-ча Санчай тура халып келген. Бажың дүктери туруп келген жыл, суг-биле өттүрүп, каавыт. Ынчангаш сумкаң ам база катап четчелевит, үн кежээ Батый сонугурап, олурган чүве — деп, чунуп Санчайның бодалдарын үзе угбазы чугаалаан.

Чараш идик-хевин кедипкен, холдарында чүзүн-баазын янзы-бүрү боодал чечектер туткан оол-дар, кыстар школаже углай шуужуп чоруп турган. Удатпайн кырган-авашкылар база школага чедип келгенер. Байырлыг чыскаал эгелээринге чедир каш-ла минута арткан.

«Ии, дадай, кижилерниң хөйүн! Мынча чон баарыңа шүлүк база чугаалаар мен, оомну девидээш, утуп, чугаалап чадай берзимзе канчаарыл?»

— Экии, Санчай! Эштерин чанынче чоокшулап, чыскаалырынче белеткенип алылыңар, че — деп, класс башкызы Шончалай Эрес-ооловна чугаалааш, Санчайны чедип алгаш, чорупкан.

Үр болбаанда байырлыг чыскаал-даа эгелээн. Школачылар, ада-ие, аалчылар ылым-чылым турупкан. Кызыл хоорайдан келген дарга чаа өөредилге чылын ажы-дып, башкыларга болгаш өөреник-чилерге байыр чедирип, ылаңгыя бирги база он биргиклассстарның өөреникчилерин өөредилгеге онза харысалгалыг болурун чагып чугаалаан.

«Телевизорга бо-ла көстүр дарга ышкыжыл бо. Ол ырактан келгеш, биске байыр чедирип, чагы сөзүн берип турарын бодаарга, школага өөренири езулуг-ла харысалга, шыңгыы чорук негет-тинер хевирлиг-дир. Ойт, эштерим шүлүктеп эгеледи, мээң оочурум келди-ле, дүрген чугаалай каап-тайн».

Биргиклассчыларның шала

девидеп, чамдык үннерни шын эвес адап, шүлүктөр чугаалап турарын дыңнаан кижилер оларны чаптап, изиг-изиг часкаашкыннар-биле деткип турган.

— Эр хей, оглум! — дээн кырган-авазының үнүн Санчай танып, шүлүктү ылап-ла эки чугааладым деп бодунга таарзынганын илередип, чоок кижилериниң уунче көрүп, хүлүмзүрүп каан.

«Кырган-авам караа чашталы берген-даа ышкыш, черле ындыг кижы боор, уян сеткилди, мээң ада-иемни сактып келген боор. Эх, мындыг онзагай хүнде авам, ачам чанымга турганнар болза, аа! Мээң школаже өөренип кирип, сумка чүктээнимни көргөш, кайы хире өөрүүр турдулар ыйнаан. Авам хөөкү мени дээрден көргөш, чор-гаарланып орар деп угбаларым чугаалаан чүве, мен аңаа бүзүрээр мен...»

— Эргим биргиклассчылар! Башкыларыңар болгаш ада-иеңер-биле класстарыңарже кирип, таныжып, байырлалды уламчылаарынче кыйгырдым! — деп, школаның директору чугаалаан.

«Ии, солунун аа! Бис база класс деп өрээлдиг болур ышкыжыл бис. Мени каш дугаар партага

олуртуп каар ирги? Аргалыг болза Сайдаш эжим-биле кожа олурткан болза, угбамның чугаалап турары-биле алырга, Сайдаш сан талазы-биле шыырак, мен номчуурунга ынак, онаалга кылырда бот-боттарывыска дузалажырда-даа, чаңгыс бажында чурттап турар улуска чанарда-даа эптиг деп турган чүве болбазыкпе».

— Санчай биле Анзат бирги одуругнуң ийи дугаар партазынга олуруптунар, уруглар!

«Хайлың! Эжим-биле кады олурар күзелім бүтпейн барды, а Анзат дээрзи хөктүг кыс-тыр. Мээң-биле олурбас мен деп ына-вастап, харын-даа ыглаар чыгы. Мээң диштерим курзук боорга ыңчап тур ирги бе дээрге, бодунуң менден хөй дижи-даа чок чорду чоп. Че, ам канчаар, уругларны, олар оол кижиге бодаарга, ылчың-чассыг улус-тур ийин, але. Шыда-жыр ыйнаан мен, чоорту меңээ хамаарылгазы анаа апаары кандыг ийик».

Класс башкызы Шончалай Эрес-ооловна биргиклассчыларны бот-боттарынга таныштырып, шко-ланың хүн бүрүде амыдыралының дугайында кысказы-биле тайыл-

бырлап берген.

— Че, уруглар, ам чурукка тырттырып алылыңар!

«Тырттырып-ла турар, та чеже тырттырган чүве ыйнаан, карак-тарым-даа аарып калды. Бо хамык улуг улус хүннүң-не маңаа келгеш, ажы-төлүн тырттырып туруп бээр болза, бистин өөрениривиске шаптыктыг болу бербес ирги бе азы чүгле бөгүн ындыг турган боор, аа».

Уругларның ада-иезин классты хостап бээрин башкы дилээш, өөреникчилери-биле артып, кичээлдээр бис деп чугаалаан.

«Ам-на кичээл деп чүвези эгелээри ол-дур, аа! Чүү-ле болур ирги?»

Үжүглелдин бирги кичээли эрткен соонда, Санчайның сеткил-сагыжы оожургап, девидеп-сүрээ-дээр чиде берген.

«Школа, башкы, класс, кичээл... Ында коргунчуг чүү-даа чок чүве ышкыжыл. Меңээ харын-даа сонугураңгы-дыр. Башкым база эки, эвилең-ээлдек, а кичээлдин темазын тайылбырлап турда үе эрткени билдинмес, ол хире солун. Эртен оон-даа өске кичээлдер эрт-тирер бис. Чанымда олурар Анзат чазыга берген, меңээ конфета-даа берди».

Ол хүн Санчай бажыңыңа чанып келгеш, өөренирде кедер идик-хевин каш удаа эде-хере тыр-тып, сумказының иштин четчелеп, школага канчаар үезин эрттир-генин улузунга хөөрөп, кежээ дүжүптери билек, дүрген эртенги хүн келзе дээн бодал-биле удуй берген.

Санчай ышкыш та чеже оолдар, кыстар школаже барган бирги хүнүн бодап, удуп чадап, орун-нарында аңдарлып-дүңдерлип чы-дарлар. Ам бо хүнде думчуктарын шүжүлөтпишаан удуп чыдар кур-зукпайларның аразында келир үениң эмчилери, башкылары, эконо-мистери, юристери, сайгарлык-чылары дээш, оон-даа өскелер бар дээрзи чигзиниг чок. Улуг амы-дыралче оруунар ак, күзелдери-нер бүдер-ле болзунам!

Азияна ХОМУШКУ.

Авторнуң тырттырган чоруу.

«Библия» дугайында

ХОМУДАП АРТЫМ

улуг, бир бичии, уругларга чараш чуруктарлыг библия 3 номну эккелген кижы. Ону кежээлерде, дүнелерде очулдуруп турду. Даштыкыда чурттап турар улус эккеп очулдуртуп турарын чугаалаар кижы. Гонорарын база төлеп турган. Тывада парлалга органнарынга бодаарга, төлевири арбын турган. Аңаа мен-не амырап турган болгай мен.

Юрий Шойдаковичиге очулга ажылынга үнелелди мен кайын берип шыдаар ийик мен. Оң ажылын үнелээн чаңгыс-чижектен кириейн. «Эрте-бурунгу Грецияның шылгараңгай шүлүкчүзү Евре-пидтин «Медая» деп шүлүктээн шиизин Ю.Ш. Кюнегештин тыва дылче хуулдуруп эккелгенин бир магадаан мен. Ук ажыл Тыва сцена культуразының сайзыралыңа улуг базымны кылганы чугаажок. «Медаяның» очулгазын сөөлгү чылдың дээр чогоалдарынче кириштирери чугула. Бурунгунун

шылгараңгай шүлүкчүзүнүн база бир дээр чогоалын төрөөн дылывыска номчуур аас-кежиктиг болдувус. Ук ажыл бистин шүлүк-чүлөвивистин чогоадыкчы сайзы-ралыңа улуг рольдуг болуру чугаажок» деп, чогаалчы Эдуард Донгак бодунуң үезинде «Шын» солунга бижээн.

Ю.Ш. Кюнегеш хөгжүм-шии театрының дилээн езугаар, тодаргайлаарга, ол үеде театрын кол режиссеру турган Оюн Сиин-оолдун чагыын езугаар шиилерни очулдуруп берип турган кижы. Чижээлээрге, Ф.Шиллерниң «Кара сагыш болгаш ынакшыл», Ж.Б. Мольерниң «Тартюф», Э.Ростан-ның «Сирано де Бержерак» деп шүлүктээн шиилерин очулдургу-лаан. Оларны театрың сценазыңа ойнап-даа тургулаан. А.С. Пуш-кинниң, М.Лермонтовтун, А.Некра-совтун, В.Маяковскийниң, С.Шипа-чевтун, С.Михалковтун болгаш өске-даа сурагылыг орус болгаш

совет чогаалчыларның чогаал-дарын хөйү-биле очулдурган.

Парлалгага боду кайы ха-маанчок чүве-даа бижип чорбас. Юбилейлер таварыштыр азы бир-ле чугула херек апарганда улус чагыг кирирге, материал бижиир турган. Ынчангаш ол хире улуг очулдурукчу «Библияның» эгезин очулдурарга, оон оон соңгааргы очулгазынга өөредилгиг чүүлдер турганы чугаажок. Чээрби чылдар эрткен-даа болза, ынча хөй аныктарны адап тургаш, очулганы эгелеп каан улуг акызын утуп кааптарга, хомуданчыг-дыр. «Ю.Кюнегеш эгезин очулдурган чүве» деп чаңгыс домак кирип каан болза, кымнын-даа ат-алдары кудулай бербес ийик. Өлгөн кижы билер эвес деп бодаарга-даа, ону билер кижилерге, меңээ дыка-ла хомуданчыг болду.

Ада-иези институтка өөренип турда төрүттүнген соонда, чажын-дан боттарывыс өстүр азыраан

школаны чылдарында-даа бистин-биле кады чурттап, чанывыста № 15 школаны дооскан, өлгү-баштыг, ажы-төлдүг-даа апаргаш, мээң-биле кады чурттап турган улуг уйнуувус, кезер эмчи Чингиз Ховалыгга төрт өрээл бажыңы-выстан үнүп бергеш, уругларым садып бергени ийи өрээл бажыңче көжүп тура, эң чугула дээн ном-нарымны ап алган мен. Оң иштинде улуг «Библия» база бар. Ону өйлеп-өйлеп ажып номчуп, бо ном чүзү-биле кончуг үнелигил деп бодап, оон бир-ле чүвени билип алырын кызыдар мен. Делегейде үш улуг шажын —сарыг шажын, православ, мусульман шажыннар бар деп билип чоруур мен. Ол шажын-чүдүлгелерниң өөредии база чаңгыс аай: улуг кижилерни багай чүве кылбазыңа өөредип турар, шуптузунда Бурган чаңгыс деп билип чоруур мен. «Чүс чыл чуртта, чүс чыл өөрөн» деп, чугаа бар. Ам-даа бир-ле билбес чү-вемни билип ап, өөренип чоруур кижы мен.

Дырбак КЮНЕГЕШ.

Кызыл хоорай.

«Библия» тыва дыл-кылыр долузу-биле бир-ле дугаарында ордан дыңнааш, дыка-ла олурдум. Н.Кууларның чыл иштинде очулдуруп, шүтү үндүргенин магадап Оң соонда база-ла ол тураскааткан байырлалды нал музейге эрттирип телевизордан көрдүм. Ол база улуг байырлал Че, харын, Н.Куулар ол очулдуруп келген, эр хей-та Ю.Кюнегештин адын албан эвес-ле ыйнаан деп агдым. Оң соонда «Центр «Шын» солуннардан ном-а, очулга ажылынга чүгле эвес, өске аныак чогаал-ртемденнер база киришкен-рар чүве болду. Ону ном-ыка-ла хомудадым. Ынча-стун ады кирген болганда, лдуларыңа орукту изеп-зин очулдурган Ю.Ш. Кюн-н адын кирибээни меңээ-ылыг болду. Уеде Ю. Кюнегеш очулдуар дээш бир

ХООЧУН — КОКТУГ

"Хүреш" стадионунга хоочуннар аразында улуг хүреш сентябрь 10-да болуп эрткен.

Аңаа хостуг хүрештин сайзыралына улуг үлүг-хуузу кирип чораан мөгелер киришкен. Ак-Довурак хоорайның мөгези Игорь Ондар биле Кызыл кожуунун Арзылаң мөгези Владимир Монгуштуң ачыр-дачыр сегиржи алышканының түннелинде, Владимир Монгуш бодунун онаан октап, шүглүп үнгөш, "ВАЗ-2104" автомашинаның дүлгүрүн алган. Үжүрлөшкөн мөгеге улуг плазма телевизорну тыыскан.

СҮТ-ХӨЛ ОГЛУ ШҮҮЛГЕН

Сентябрь 11-де Кызылдың "Хүреш" стадионунга Хоорай хүнүнге тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле ады-сывы хөйгө амдызында билдинмес аныяк мөгелерден эгелээш, ат-алдары чон аразында алгый берген Арзылаң, Начыннарда чедир 128 мөгө хүрешкен. Оларның аразында 3 моол мөгө база бар.

Адаан-мөөрейниң бирги салында ачыр-дачыр тудушкаш-ла, карак чивеш аразында октажып кааптар-даа, күш-шыдалы, арга-мергежи деңнешкенден ийикпе, үр хүрежи, көктүг шыкка дең-хаяң дүжүп, хончулажып-даа турар мөгелер бар. Оларны көргөш, тыва хүрештин сайзырал, хүрештен хүрешче бедик деңнелге эртип турарын магадаас аргажок. Содак-шудаан, тыва кадыг идиктерин кеткен, домей-домей мөгелерниң аразында 8 Начын, 3 Арзылаң мөгелер хаваанда тускай имдемде кадаан тыва бөрттери-биле ылгалып көстүп турган. "Мөгениң майыбы кадырык" дээр ышкыш, эрге-байдалын албан-езузу-биле аңгылап бедиткен мөгелер аныяктарга октадып-даа алыр таварылгалар бар. 16 мөгениң аразында хоочун Арзылаң мөгевис Маадыр Монгуш Аян-оол Ондарга хончу-биле октадып алды. Ынчалза-даа черле күштүг-түрлүг, чүс катап хүрежи каалкан, арга-дуржулгалыг, көрүкчүлөргө таныш мөгелеривис "8-че" киргилзэннер.

8 мөгө артарга, хүреш улам солун апаар. Оларның кайызы-даа

«Сүт-Хөл оглу адын сыкпайн, Шүглүп чиген мөгө — Эрес Эрзиг-турлуг, бедик, чоргаар Эзирни дег девил туру.

шүлүп болур болгай. Маңаа эң-не шыырак каш-даа катап аразында

хүрежи каапканындан бот-боттарының ажыглар аргаларын безин пат билер апарган мөгелер таваржыр. Ынчангаш кымның кымны октаары-даа би-лиш чок. Бо удаа-да Аян-оол Ондар биле Эрес Кара-Сал элзэн үр хүрештилер. Хончулашканының түннелинде Кара-Сал онаан чииги-биле октап алды. Тес-Хем мөгези Сайын-Белек Түлүш Сылдыс Монгуш-

ка таварышкыш, ону буттап чыт-каш, бастырып алды. Ким Седен-оол дыка шыырак хүрежи чоруп орташ, моол мөгеге октадыпты...

4 мөгө аразында хүрешке хөйгө ады дыка билдинмес Айдың Очуржап кончуг шыырак Моолдун аймак мөгезин катый каккаш, дүжүргөш, үжүр былаашкан. Эрес Кара-Сал шүглүп үнгөш, "ВАЗ-07" маркалыг чиик машина-биле, а Сылдыс Монгуш үжүрлөжип, 1000 доллар-биле шаңнатканнар. Хүрештин шаңналдарын хоорай мэриязы харыылап, 3-4-кү черге келген мөгелерге — телевизорларны, а "8-че" киргенерге чурук тырттырар аппараттарны берген.

Хүреш соонда дүймөл турган чон аразында Буян Бадыраага каш айтырыг салыр аргалыг болдум. Ол көрүкчү өмүнээзинден тодаргай харыыларны берди.

— Бо хүреш маргылдаазын кандыг эрткен деп санаар силер?

— Шаңналдары шыырак-тыр. Мөгелерниң аргалар ажыглап турары чараш, идик-хев чечте-дир. Ат-алдарлыг мөгелерниң күрүне бөрттерин кедип алганын эки деп көрдүм. Хүрештин сайзыралы кончуг бедзэн-дир ийин.

— Силер кайы мөгеге аарык-чылап олурдуңар?

— Сайын-Белек Түлүш — мээң чаңгысклассчым киж, ынчангаш эжимни көөр дээш хүреш черле үспес-тир мен.

— Хүреш үспейн көрүп турар болганыңарда, хүрештин дүрүм-нерин дыка эки билер боор силер, ол чурум-сагылгаларга хамаарылганар кандыгыл, таарзынмас чүүлдеринер бар бе?

— Чок, шупту-ла дүрүмнери шаандан тура сагыттынып келген, чөптүг деп санаар мен.

Черле ынчаш, Буяндан өске-даа көрүкчүлөр хүреш дугайында кончуг эки үнелди берип, аразында ол-бо мөгелерниң адаан-оюнга канчаар тудушканын чугаалажып, өөрүшкүлүг тарап турду. Мен база оларга катчып, тыва хүрештин сайзырал, аныяк-өскенни, чонну кадык-чаагай амыдыралче хаара тудуп турарына чоргаарланып артым.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Хүреш

БАЛЫКЧЫЛАР МАРГЫЛДААЗЫ ЭРТТИРЕР

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 90 чы тураскааткан ТР-ниң Аңнаашкын болгаш балыктаашкын талаз күрүне комитетинин болгаш Тожу кожуун чагыргазының шаңнал спортчу балыктаашкын талазы-биле Тожу кожуунун бирги чы ажык маргылдаа 2011 чылдың сентябрь 17-де 10.00 шакта кожуунуң Доруг-Хөлге болур.

Оң организакчылары: ТР-ниң Аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитети, Тожу кожуун чагыргазы.

Аңаа киржирин күззэннер (8-394-22) 5-61-60; (8-394-50) деп телефоннарже долгаар.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Бүрениң психоневрология интернады» тускайжыттың черинге доктаамал ажилга директорнуң тускай мергежил талаз (психиатр, невропатолог, терапевт эртемниг) оралакчызын чал Негелдези: дээди эртем.

Харылзажыр телефону: 8-923-262-9767.

Адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 48, каб. 103.

КАЙДА ЧОР СЕН, АКЫЙ?

Бүгү назынының дургузунда Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаана хоорайга чурттап келген, мээң ачамның кады төрзэн дунмазы, 1962 чылдың декабрь 5-те төрүттүнген Павел Арзылаңович Куулар 2007 чылдың күскээр Кызыл хоорайже киргеш, амга чедир олчаан келбзэн.

Эргеледип, чассыдып, ажил-агыга, эртем-билигге ынак бол деп чагып-сургап чораан акым чанмайн, ис чок чиде бээрге, эриг баарым ажыш дээр-дир. Ынчангаш акымны көргөн, ужурашкан улус бар болза, долгалтарынга идегедим.

Харылзажыр телефон 8-963-204-43-21.

Индра Аракча.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДААЛААШ...

Чөөн-Хемчик кожуунуң Баян-Тала ортумак школазының 9 чы доосканының дугайында Айлык Эрес-ооловна КУУЛАРНЫҢ ады тыысканы НА-918-8456 аттестаттың болгаш Кызылдың профтехучилищезин 2000-2003 өөредилге чылдарында дооскан дугайында дипломнуң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тес-Хем кожуунуң Чыргаланды ортумак школазының 2011 чы доосканының дугайында Туяна Саидовна СЕДИП-ООЛДУҢ ады тыысканы 17 БВ №0009592 аттестаттың читкенин барымдаалааш күш чок деп санаар.

Алдын-оол Дакашович СЕВЕК

Сураглыг хөөмейжи, каргыраа күүседиринге аңаа деңнежир киж чок, Тыва Республиканың Улустуң хөөмейжизи, Улустарның Найыралы ордениниң эдилекчизи Алдын-оол Дакашович Севектин мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Культура яамызы төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Тыва чон салым-чаянныг хөөмейжизин, философ кижини, шүлүкчүнү, хөөмейниң дуржулгалыг башкызын чидирген. Ол бодунуң уран талантызы-биле чүгле республикага эвес, бүгү делегейге, каяа-даа барган черинге көрүкчүлөрни магададып келген.

Алдын-оол Севек 1962 чылдың октябрь 27-де Мөңгүн-Тайга кожуунуң Каргы сумузунга хөй уруг-дарыглыг өг-бүлөгө төрүттүнген. 1970 чылда Мөген-Бүрен ортумак школазының бирги класынга өөренип кирген. Ол 9 харлыындан эгелеп бот-тывынгыр уран чүүл көрүлделеринге, район болгаш кожуун деңнелдиг фестивальдарга

киржип келген. 10 класска өөр тургаш, Алдын-оол республика "Хөөмей" фестивалына бот черни ээлзэн.

Школаны дооскан соонда күрүнениң "Саян" ансамбли солизинге ажилдай берген. "Саян" ансамблинге 17 чыл дургуз үзүктел чок ажилдап тургаш, Алдын-оол Севек "Ят-Ха" болуп Европаның болгаш Америка дыка хөй чурттарына гастрол чораан.

1997 чылда Алдын-оол Дакашович Мөген-Бүрен сумузунуң Кызыл-Хая суурунуң уругларның чүүл школазынга башкылап амыдап эгелзэн. Алдын-оол Дакашович Севектин "Өртемчейиниң хээзи" деп шүлүктөр чыгып, "Тываполиграф" ААН партия үндүреринге белектеп турган.

Алдын-оол Севектин мөчө — тыва уран чүүлге улуг чидир Аңаа ынак, оң салым-чаянныг дүлөп көрүп чораан бүгү кижиниң чүректеринге чырыткыш тураскаал кезээде артар.

Тыва Республиканың культура сайыды В. Донгак, культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары: З. Кыргыс, В. Сүзүк, И. Көшкендей, А. Монгуш, М. Ондар, О. Достай, Аяна Монгуш, К. Ховалыг, С. Бапа болгаш өскелер-даа.

Чуларлап каан иди, эрлиг, Чушкунуңда кезеге, Тес-Хем, Содак-шудаа сыңышпаастан, Чоргаар мөгө чурту — Тыва.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдистер — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый, очулга — 2-03-87, үлөттүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7400. Чагыг 105. Номерни парлагачке дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 17.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тывапресс" Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 04930474 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массовый коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирь регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың 14-те эде бүрүткзэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.